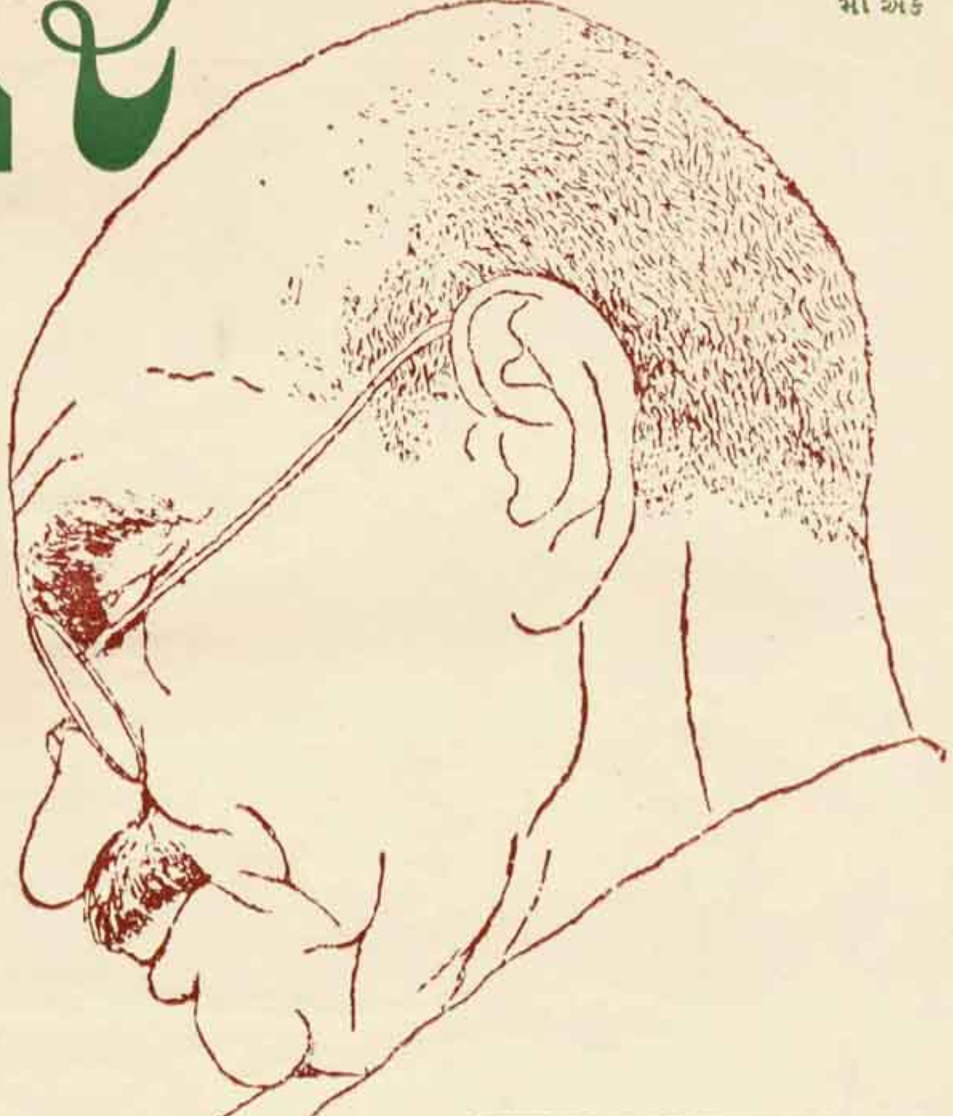
કુમાર

સળંગ ૫૨૯ મો અંક

સંસ્થાપક
રવિશંકર મ. રાવળ
તંત્રી • બચુભાઈ રાવત

જાન્યુઆરી
૧૯૬૮
વર્ષ ૪૫મું
અંક ૧ લો

પોરબંદરમાં જન્મસ્થાન

સાબરમતી આશ્રમનો નિવાસ
હૃદયકુંજ

સેવાગ્રામ આશ્રમ-વર્ધા

સેવાગ્રામમાં
ગાંધીજીની
બેઠક

બિરલા હાઉસમાં
પુણ્યસ્થાન

'બપોરા' • ચિત્રકાર : રસિકલાલ પરીખ

કલા-અંક

બહાર પડી ગયો છે, અને જેમનાં લવાજમ મળી ગયાં છે તે સૌને રવાના થવા માંડ્યો છે. પોસ્ટ-ઑફિસ રોજ ગણતરીનાં જ રજિસ્ટર્ડ ને વી. પી. સ્વીકારતી હોવાથી એ રીતે મંગાવનારાઓને તે થોડો મોડો, પણ નિશ્ચિત મળશે જ. ◖ અંક મોડો થવાનો સંભવ અમે નવેમ્બર અંકમાં દર્શાવ્યો જ હતો; છતાં સંખ્યાબંધ ગ્રાહકોએઉઘરાણી ચલાવી હતી છે એ ઉત્સુકતાની પાછળ એમની મમતા જ રહેલી છે. એ મમતા માટે આભારી છીએ.

અનુક્રમણિકા

જાન્યુઆરી ૧૯૬૮ · અંક ૫૨૯

ચિત્રો

કાવ્યો

ચરિત્ર

વાર્તા

લેખો

વિભાગો

કોઈ આકસ્મિક કારણે અંક મોડો ન થયો હોય તો 'કુમાર' દર માસની ૧૫મી તારીખે બહાર પડે છે; એટલે તે અરસામાં અંક ન મળે તો તરત તેની ફરિયાદ કરવી. અકસ્માતે ગુમ થએલા અંકોની ફરિયાદોને, અમારી પાસે નકલો હોય છે ત્યાં સુધી તો પહોંચી વળવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ; પરંતુ એવા ગુમ થએલા કોઈ પણ અંકો ભરપાઈ કરી આપવાનું કશું બંધન અમારે માથે રહેતું નથી

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી તંત્રી, મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ પોપટભાઈ રાવત
મુદ્રણ-પ્રકાશનસ્થાન: કુમાર પ્રિન્ટરી, કુમાર કાર્યાલય લિ., ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫; પરદેશમાં રૂ. ૨૮ અથવા શિ૦ ૩૭; છૂટક નકલ : રૂ. ૧-૫૦.

આવતી કાલનાં નાગરિકો માટેનું જ્ઞાન અને સંસ્કારઘડતરનું માસિક કુમાર ૫૨૯
જાન્યુઆરી ૧૯૯૮
તંત્રી: બ. રાવત

લો આવજો.. / હરિકૃષ્ણ પાઠક

·મિશ્ર·

જાઓ હવે, ચેહ ઠરી રહી છે;
અંગાર ઊના પણ રાખ ઓઢી

પોઢી રહ્યા શીતળતાની હૂંફમાં.
આકાશમાં તારક જે રહ્યાસહ્યા
ધીમેધીમે લોચન મીંચતા હવે.

ચોપાસ ફેલાયલ સર્વ ચ્હેરા
મેં આજ તો ભીતરથી નિહાળ્યા:
હૈયાં બધાં કૌતુકથી ફરી વળ્યો.

જ્યાં કૈં હતો હું ભયનું નિમિત્ત
વ્યાપી તહીં ગૂઢ અફાટ શાંતિ;
બાજી બધી જેહની ધૂળમાં મળી,
માંડી રહ્યું ફેર નવા હિસાબ!

તો કો'ક હૈયે બસ નેહ નીતર્યો
તગ્યા કરે જે અવ આંખને ખૂણે;
સ્પર્ધા મટી ત્યાં ફરકે હવે તો
પ્રાસવ્યનાં મૂલ્ય વિષે જ શંકા!

જેને નર્યું કારણ હું મજાકનું
તે યે ઊભું છે કંઈ આર્દ્ર હૈયે;
ને જે મને સમદુઃખી ગણતું હતું તે
મારા મિષે ભીતર ખોલતું રહે!

પોતા થકી કોઈ દુભાયલો ગણી
પ્રાર્થે ક્ષમા મૂક...
હટાવી અંચળો
આજે બધાં આંહીં મળી ગયાં છો!

લો આવજો; ચેહ ઠરી ગઈ છે.
હું યે ફરી વેરવિખેર...
મારું
મારા થકી જે અણજાણ રૂપ
સૌએ મળીને કંઈ સ્પષ્ટ તો કર્યું!

ગાગરનાં નીર / ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

ગાન·

ગાગરમાં માયાં નહિ નીર એને મારગમાં
શીદને દિયો છ આમ ઢોળી!
અંજલિ ભરીને જેને ઝંખે છે લોક એને
રેણુમાં કેમ દિયો રોળી?

ઊંડેરી વાવનાં તે પાણી પાતાળમાં ને
સીંચણિયું માંડમાંડ પૂગે,
મરડાતી કેડ્યને જ્યાં છૂએ કહેરો ત્યાં તો
ચાંદલિયો તળિયે જઈ ઊગે!
બેડા પર ટેકવેલ આંગળીએ સીમ જતી
નજરું'ને સાવ નાખી ડ્હોળી!—ગાગરમાં૦

શેરીમાં વેરો મા કૈંટાની ફાંટમાં
ઝાઝેરાં લઉં એને ઝીલી!
એનાં તે બુંદ થકી અંકુરી અંગ અંગ
જાશે વનરાવંન ખીલી!
અમૃતના અઢળક એ કુંભમાંથી અમથી એક
આંગળી તો લેવા દો બોળી!—ગાગરમાં૦

ડૂબતો સૂર્ય
શ્યામ વાદળે આંકે
સુવર્ણરેખા.

*

ઊધઈ નાની
મોટા મોભનું કેવું
ભીતર કોરે!
(ધીરુ પરીખ)

છેલ્લી વાર... / રમણ સોની

·મિશ્ર·

જતાં જતાં છેલ્લી વિદાય ટાણે
અજાણ થૈ પાંપણ જેમ ઢાળી દો
ભર્યો ભર્યો એ ભૂતકાળ, મૌનને
લંબાવીને, (ભૂલ સમી જ?) પ્રીતને
મથી રહ્યાં જોજન દૂર ફેંકવા!

ભલું તમારું ઉર કે ભૂલી શકે
ઘડી તણા મૌન મહીં! પરન્તુ
ભૂલી શકે શેં મુજ હૈયું એમ તો?
(પ્રીતિ તણું મૃત્યુ અરે સનાતન!)

જાઓ ભલે! હું ય સહીશ. —કિન્તુ
ઊભાં રહો સ્હેજ...!

સંયોગના સખ્ય પછી દિનાંતે
વિયોગનો ભાર લઈ હમેશાં
વિદાય લેતાં મૂક બે ય, ત્યારે
પારેવડાં—શું ફફડી જતા બે
ઓષ્ઠો, અને આંખ ઝમી જતી જરા
તમારી એ આપણ પ્રીતિકાળમાં...

આજે ભલે થૈ અણજાણ, તો યે
તમારી એ આંખ તણે ખૂણે કયહીં
હજી ય જો હોય જ તો (વિનંતી—)
લો ઊંચકી પાંપણ કે ભીનાશનું
કરી લઉં દર્શન છેલ્લી વાર હું...

જીવનદર્શન-૭

ત્રણ વાર જમીન

ફાધર વાલેસ

માનવ હોવાનું ભાન માનવને છે, તેનો ગર્વ પણ છે. અભિમાન પણ છે. પરંતુ માનવને છાજે એવી રીતે વર્તવાની એને બહુ ઇંતેજારી નથી હોતી.

જિંદગી ટૂંકી છે એની ખબર માણસને છે; તેની એ રોજ કબૂલાત કરે છે, ફરિયાદ કરે છે. પરંતુ એ ટૂંકા સમયનો પૂરો લાભ લેવાની વૃત્તિ એ બહુ દાખવતો નથી.

ઊંચે પદે આવ્યા એટલે કંઈક કરીને જ જઈએ તો સારું, એવો આછો ખયાલ માણસને નાનપણથી છે. પરંતુ એ 'કંઈક' કરી બતાવવા એ મોટી ઉંમર સુધી પણ એ બહુ ઉતાવળ કરતો નથી.

હા, ખોટી ઉતાવળ કે આંધળી ચળવળ કે અમથી દોડાદોડ કરવાની-કરાવવાની વાત નથી. પણ સમયની કિંમતનું ભાન, માનવજીવનની ઘટતી કદર, અને મોડું થાય તે પહેલાં માનવીલાયક કામ કરી લેવાનો નિશ્ચય મન પર ઠસાવવાનો આગ્રહ ખરો. તે વિના જીવનમાં પ્રગતિ સંભવે જ નહિ.

ફ્રેંચ લેખક બેંગંસોંએ બાર વર્ષની ઉંમરે પોતાની આત્મકથા લખવાનું શરૂ કર્યું. કોઈ વડીલે એની મજાક ઉડાવીને કહ્યું: 'અરે, રહેવા દે ને હવે; આત્મકથા લખવાને હજી વાર છે. ઉંમર થાય, લમણે પળિયાં આવે, ત્યારે નિવૃત્ત થઈને આત્મકથા લખવા બેસજે.' પણ નાના બેંગંસોંએ જવાબ દીધો: 'અને ત્યાં સુધી હું ન પહોંચું તો? મારે જે કરવું છે ને

જે કહેવું છે તે અત્યારથી જ મને કહેવા દો.'

એ જાતની ઉતાવળ સારી છે, હિતકારી છે, પુરુષાર્થ કરાવનારી છે. આત્મકથા વહેલી શરૂ કરવી એટલે કે આત્મકથામાં લખવાલાયક કાર્યો વહેલાં આદરવાં એ જીવન સફળ બનાવવાની ઉત્તમ તૈયારી છે. સમય થોડો છે, આકાંક્ષા મોટી છે. રસ્તો લાંબો છે ને દિવસ ટૂંકો છે. વહેલા ઊઠીને તેજ ચાલથી ચાલવા માંડીએ તો જ આગળ નીકળી જવાની આશા રહેશે.

તમે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં બેસો છો અને પરીક્ષાખંડમાં આવીને પ્રશ્નપત્ર લઈને પ્રશ્નોનો જવાબ આપવા માંડો છો ત્યારે કેટલી બધી ઝડપથી લખો છો! ત્રણ જ કલાકમાં તમારું એ વિષયનું અખૂટ જ્ઞાન ઠાલવવાનું છે માટે કલમને આરામ કેમ અપાય? અરે, એક પેન બગડે તો તરત લખવાની ઝડપ ચાલુ રાખવા ખિસ્સામાં બીજી બે-ત્રણ પેન ખોસીને તમે નથી આવતા શું? દરેક મિનિટની કિમત છે, કારણ કે દરેક ફકરાના માર્ક્સ મળે છે. જેમ ઉત્તરવહીઓનું વજન વધારે તેમ માર્ક્સ પણ વધારે, એવો સિદ્ધાંત પરીક્ષકોની પાસે નથી શું? ગમે તેમ હોય; પણ પરીક્ષા છે એટલે ઝડપથી લખવું જોઈએ એ વિદ્યાર્થીઓની ધર્મસંહિતાનું પહેલું સૂત્ર છે.

તો પછી જીવન પણ એક પરીક્ષા છે એ તમે નથી સાંભળ્યું? એમાં પણ પેલી આત્મકથા લખવાની છે: શબ્દોથી નહિ, કર્મથી; પણ લખવાની ખરી. એમાં તમારી ઝડપ કેવી છે? હજી પેન્સિલ છોલીને કે પેનમાં શાહી ભરીને છત સામે મીટ માંડીને બેઠા છો? પરીક્ષાખંડમાં જે વિદ્યાર્થી એ ધ્યાનસમાધિમાં ઊતરે છે તેને પછી છાપામાં પોતાનો નંબર શોધવાની તસ્દી લેવાની જરૂર પડતી નથી, એટલો ફાયદો ખરો! તેનું પરિણામ અગાઉથી જ નક્કી થયું હોય છે.

ઝડપ જોઈએ, ઉતાવળ જોઈએ, વેગ જોઈએ. માનવદેહ મળ્યો છે, ને એ માટે સંતોને પૂછો, કે સાધકોને પૂછો, કે અનુભવીઓને પૂછો કે નાસ્તિકોને પૂછો, પણ બધા કહેશે કે તે એક અમૂલ્ય ભેટ, એક અનન્ય મૂડી, એક અદ્વિતીય તક છે; અને તમે એનો લાભ ઉઠાવવા, એનું વ્યાજ કાઢવા, એનું વળતર લેવા હજી કશું કર્યું નથી? એ દેહ સારો એવો ઘસાઈ ગયો છે, અને ક્યાં સુધી સાથ દેશે એનો બિલકુલ વિશ્વાસ નથી, તો પણ એની પાસેથી ખરો આત્મસંતોષ આપે એવું કામ લેવાની તાકીદ તમને હજી જણાઈ નથી? અને આજે ન કરો તો કાલે પણ નહિ થાય એ અનુભવસિદ્ધ સત્ય જાણ્યા છતાં તમે હજી ખરા કામે લાગ્યા નથી?

લેખક જૉં અનુઈલના 'યુવાનીમાં કારાવાસ' નામના નાટકમાં બે યુવાનો વચ્ચે સંવાદ આવે છે. એમાંનો એક કોઈ રાજકીય હિલચાલમાં સંડોવાએલો હોઈ જેલમાં જાય છે, અને દસ વરસ પછી છૂટો થઈને પોતાના એ મિત્રને મળવા જાય છે ત્યારે ઉમળકાથી એને કહે છે: 'આ દસદસ વરસમાં મારે જેલમાં કારમી નિષ્ક્રિયતામાં રહેવું પડ્યું છે; પણ તમે એટલામાં શું શું કર્યું એ મને કહો, વિગતથી કહી સંભળાવો, એટલે મારું દુ:ખ ઓછું થશે.'

'મેં શું કર્યું તે?'

'હા, હા. આપણા આટલા આદર્શો હતા, આકાંક્ષાઓ હતી, સ્વપ્નો હતાં, તેનું શું થયું? આટલી વારમાં તમે દુનિયામાં શું શું કર્યું?'

'બસ, લહેર કરી.'

'ઠીક. લહેર સિવાય?'

'તબિયત પણ જમાવી છે. નજરે પડે છે ને?'

'જરા માલની વાત કરો તો?'

'શાની? પૈસાની? થોડા કમાયો, ને થોડા ખર્ચ્યા, ને થોડા બૅંકમાં મૂક્યા.'

'અરે પૈસાનું કોણ પૂછે છે? જીવનનું પૂછું છું. આ દસ વરસમાં તમે કહેવા જેવું ને યાદ રાખવા જેવું ને ગર્વ લેવા જેવું કશું નથી કર્યું શું?'

'હા, ભૂલ્યો. ઉમરમાં દસ વરસનો ઉમેરો થયો એ સિદ્ધિ ખરી.'

'તો-તો મારો કારાવાસ શો ખોટો હતો?'

દસ વરસમાં-યુવાનીનાં દસ વરસમાં કહેવા જેવું ને સંતોષ અનુભવવા જેવું કશું કર્યું નથી તો શાની રાહ જુઓ છો? કોઈ પણ ધંધામાં પૂરું વળતર લેવાના આગ્રહી તમે ફક્ત આ જ જીવનવ્યવસાયમાં કેમ ઢીલું મૂકો છો? તમારામાં શક્તિ છે તે વાપરતા નથી, ઉત્સાહ છે તે નાથતા નથી, પુરુષાર્થ છે તે પ્રકટાવતા નથી.

ચોવીસ વર્ષની ઉમરે ઇંગ્લંડમાં વિલિયમ પિટ્ટ વડા પ્રધાન બન્યા ત્યારે ફ્રાન્સમાં મોન્તાલમ્બેર્ત સત્તર વર્ષની ઉમરે રોઈ પડ્યા: 'એ વડો પ્રધાન થયો, ને મેં હજી કશું કર્યું નથી!' પણ બે વર્ષ ઓગણીસની કાચી ઉમરે પોતે પણ ફ્રાન્સના-અને યુરોપના-સૌથી પ્રભાવશાળી રાજપુરુષ બન્યા. દિલની સાચી ઇંતેજારી વહેલી સાધના કરાવે છે અને જીવનને વહેલી તકે ઉન્નતિને પંથે ચડાવે છે.

લેખક લ્હેરમીની એક માર્મિક વાર્તા છે (રશિયન લોકસાહિત્યનું એક જાણીતું કથાવસ્તુ લઈને ગૂંથેલી). વર્ષો સુધી વફાદાર સેવા બજાવનાર નોકરને બોલાવીને માલિક કહે છે:

'તારી લાંબી સેવાનો બદલો આપવાની મારી ઇચ્છા છે. ચારે દિશાએ નજર દોડાવી શકાય ત્યાં સુધી આ જમીન મારી છે. એમાંથી આખા એક દિવસ દરમિયાન, સૂર્યોદયથી માંડીને તે સૂર્યાસ્ત સુધીના સમયમાં તું દોડીને જેટલી જમીન આંતરી શકે તેટલી જમીન તારી—આખી જિંદગી માટે! આજે વિચાર કરી, કાલે દોડીને જમીનનો કબજો લઈ લે.'

એ વાત સાંભળીને નોકર ખુશખુશ થાય છે અને કઈ તરફ દોડીને કઈ જમીન પસંદ કરવી ને કેટલું મોટું વર્તુલ વાળીને આવવું તેનો અંદાજ કાઢવા બેસે છે. બીજે દિવસે સૂરજનું પહેલું કિરણ ક્ષિતિજ પર ડોકિયું કરે કે એ અપાર સ્ફૂર્તિથી દોડવા માંડે છે. આજે થોડો થાક લાગશે, થોડી તકલીફ પડશે, પણ એક દિવસની મહેનતથી આખી જિંદગી સુખેથી ગાળવા મળશે, એ વિચાર એના પગમાં જોર પૂરે છે. પવનવેગે એ ધસે છે-આઘુંપાછું જોયા વિના. એ જાણે ઊડે છે.

તડકો માથે આવતાં પરસેવો છૂટે છે, તરસ લાગે છે. વચ્ચે એક નાનું ઝરણું આવતાં ત્યાં શ્વાસ ખાવા ને પાણી પીવા એ જરા ઊભો રહે છે. એને જોઈને એક પડોશી થોડું ખાવાનું પણ લઈ આવે છે. એ ખાવા બેસે છે ને આડો પડીને થોડું લંબાવે પણ છે. આંખો મળી જાય છે. સૂરજ નિયમિત ચાલે આગળ વધતો જાય છે. દિવસ નમવા લાગે છે.

ઊંઘ ઊડે છે ત્યારે બધું યાદ આવે છે: જમીન, બદલો, દોડવાનું, સૂર્યાસ્ત સુધી... એ સફાળો ઊભો થાય છે. સૂર્ય ક્યાં ગયો? સાવ નીચે ગયો! આથમવાની તૈયારીમાં છે! ને એ અભાગી માણસ ભાન ભૂલીને દોટ મૂકે છે, પાગલની માફક આમતેમ દોડે છે, છેલ્લી ઘડીએ બને એટલી થોડી જમીન ઘેરી લેવા એ મથે છે. સૂર્ય આથમે છે. અભાગી માનવી ઢળી પડે છે, તેનો શ્વાસ રૂંધાઈ જાય છે, તેના પ્રાણ ઊડી જાય છે. પડતાં પડતાં એણે આંતરી હતી ફક્ત ત્રણ વાર જમીન—એને દફનાવવા પૂરતી!

વાર્તાનો બોધ કાઢવાની જરૂર ખરી?

આ વાર્તા મેં એક વાર કેટલાક યુવાનોને કહી સંભળાવી ત્યારે એક બેની આંખોમાં મેં આંસુ જોયાં. પણ એ જોઈને આનંદ થયો, કારણ કે તે જાગૃતિનાં આંસુ હતાં. એ યુવાનો હવે જીવનની દોડની વચ્ચે બેસી જશે નહિ, સૃષ્ટિની કોરે આડા પડીને ઊંઘી જશે નહિ, પણ સૂર્યપ્રકાશના એક-એક કિરણનો લાભ લઈને સત્કર્મોનું અતિસમૃદ્ધ ભાથું નિત્ય ઉત્કંઠાથી બાંધતા રહેશે

તમે પણ એમ કરશો ને?

શરદબાબુ જેટલી લોકપ્રિયતા મેળવનાર અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ પછી બંગાળી સાહિત્યને સવિશેષ ગૌરવાન્વિત કરનાર બંગાળના સર્વતોમુખી સર્જક

તારાશંકર વંદ્યોપાધ્યાય

ઈ. ૧૯૨૫ થી ૧૯૫૯ સુધીના ગાળાના ભારતીય સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગણાએલી સર્જનાત્મક રચના 'ગણદેવતા' માટેનો, રૂ. ૧ લાખનો પુરસ્કાર ભારતીય જ્ઞાનપીઠે, જેમને ગયા (ડિસેમ્બર) માસની ૧૫મીએ દિલ્હીમાં આપ્યો એ શ્રી તારાશંકર વંદ્યોપાધ્યાય આધુનિક બંગાળી સાહિત્યના યુગદર્શી નવલકથાકાર ને નાટ્યકાર છે. બંગીય નવલકથા-સમ્રાટ શરદ્બાબુ જેટલી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરનાર, ને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પછી જેમના લીધે બંગાળી સાહિત્ય ગૌરવાન્વિત છે એ સર્જકોમાં અગ્રણી એવા તારાશંકર, ગ્રામજીવનના ઉત્તમ નિરીક્ષક-આલેખક ને ભારતીય સંસ્કૃતિના ચાહક છે. પુરસ્કાર પામેલી એમની નવલકથા 'ગણદેવતા'માં એનું જ નિદર્શન છે.

ગણદેવતા

ઈ. ૧૯૬૬ના પુરસ્કાર માટે ઈ. ૧૯૨૫થી '૫૯ના સમયાવધમાં પ્રસિદ્ધ થએલી ભારતીય સાહિત્યની સર્જનાત્મક કૃતિઓમાંથી ચૂંટીને પ્રવર સમિતિ સમક્ષ મૂકવામાં આવેલી 'સ્વર્ણધૂલિ' (શ્રી સુમિત્રાનંદન પંત), 'ભગવાન પરશુરામ' (શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી), 'ગણદેવતા' (શ્રી તારાશંકર વંદ્યોપાધ્યાય) ને 'નવરાત્રી' (શ્રી વ્યંકટેશ આયંગર)માંથી જે કૃતિને પુરસ્કાર-યોગ્ય ઠરાવવામાં આવી એ 'ગણદેવતા'નું સર્જન આ સદીની ત્રીસીના ગાળામાં થયું હતું. 'ચંડીમંડપ' અને 'પંચગ્રામ' એ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થએલી, સ્વાતંત્ર્ય પૂર્વેના બંગાળના ગ્રામજીવનને આલેખતી આ કથામાં માનવતાહીન ધનિકો ગામડાને આર્થિક રીતે કેવું છિન્નભિન્ન કરી રહ્યા છે એનું કરુણ ચિત્ર આલેખીને સામે પક્ષે એ હ્રાસને અટકાવવા ઝઝૂમી રહેલા ગામડાની શાળાના શિક્ષક દેવનાથ ઘોષનું ઉજ્જવળ પાત્ર ખડું કરવામાં આવ્યું છે.

'ગણદેવતા'ની જીવંત પાત્રસૃષ્ટિ ગામડાનાં પ્રકૃતિચિત્રો સાથે સમરસ થઇને સમગ્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ વ્યક્ત કરે છે. પારિતોષિક-સમારંભ વખતે એ કૃતિનું નાટ્ય રૂપાન્તર પણ દિલ્હીમાં ભજવવામાં આવ્યું હતું.

નાટકો, નવલિકાઓ, ચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન તેમજ કાવ્યો આદિ પોતાની સો સર્જનાત્મક રચનાઓમાં ચાલીસ નવલકથાઓનો મોટો ફાળો ધરાવનાર તારાબાબુનો જન્મ ઈ. ૧૮૯૮ના જુલાઈની ૨૫મીએ પશ્ચિમ બંગાળના વીરભૂમ જિલ્લાના લાભપુર ગામના એક સાધારણ જમીનદાર પણ વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વવાળા પિતા હરિદાસ વંદ્યોપાધ્યાય અને સંસ્કારી માતા પ્રભાવતીદેવીના જ્યેષ્ઠ સંતાન તરીકે થયો હતો. એક નવા જમીનદાર સાથેના સંઘર્ષને લીધે રાજ્યસત્તાના દબાણથી પિતાને જાહેરમાં માફી માગવી પડેલી. એ દુઃખ પિતાએ પોતાને શાળામાં મૂકવા જતી વેળા ભગવાનની મૂર્તિ આગળ 'હે પ્રભુ, રાજાની આજ્ઞાથી મારું અપમાન થયું એનો પ્રતિકાર તારા સિવાય કોઈ કરી શકે એમ નથી' એવા શબ્દોમાં જ્યારે વ્યક્ત કર્યું ત્યારે બાળક તારાશંકરની આંખમાં આંસુ આવી ગએલાં. ત્યારથી એમનામાં પૈસાદાર ને શાસકવર્ગ સામેની બંડખોર વૃત્તિ અને દૈવી ન્યાય માટેની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થયાં, જેનો પડઘો એમના સર્જનમાં જણાય છે. ઉપર્યુક્ત દુઃખ સાથે વિદાય લેનાર પિતાને આઠ વર્ષની ઉંમરે ગુમાવ્યા પછી તારાબાબુના ઘડતરમાં મોટી અસર, એમને મૌલિક વાર્તાઓ રચીને સંભળાવનાર એમનાં માતાની પડી હતી.

વતનની અંગ્રેજી શાળામાં મૅટ્રિક પાસ થઈ તે કલકત્તાની સેન્ટ ઝેવીઅર્સ કૉલેજમાં દાખલ થયા; પણ શાળાજીવનમાં જ ક્રાંતિકારીઓ સાથે થએલી મૈત્રી કૉલેજમાં ગાઢ થતાં એમને કૉલેજ છોડી ગામમાં જ નજરકેદ રહેવું પડ્યું. 'કાલી કલમ' નામક પત્રિકામાં પ્રસિદ્ધ થએલી શૈલજાનંદ મુખોપાધ્યાય અને પ્રેમેન્દ્ર મિત્રની બે વાર્તાઓ વાંચી એમને વાર્તા લખવાની પ્રેરણા થઈ. પહેલી વાર્તા 'રાસકલિ' ૧૯૨૯માં એ સમયના વિખ્યાત સામયિક 'કલ્લોલ'માં પ્રસિદ્ધ થઈ. એ પછી રચેલું નાટક કલકત્તા રંગમંચના અધ્યક્ષે વિનાવાંચ્યે જ પરત કર્યું, અને એમણે એ બાળી નાખ્યું! પોતાના એ જીવનકાળ વિષે લખતાં તેઓ પોતાની આત્મકથામાં કહે છે: 'હું એ વખતે રાજકીય કાર્યકર્તા હતો, કૉંગ્રેસનું કામ કરતો હતો, પ્લેગ-મલેરિયાવાળાં ગામોમાં સ્વયંસેવકદળ લઈ ફરતો હતો અને બંગાળના મેળાઓમાં વૉલન્ટરી કરતો ઘૂમતો હતો, એટલે સાહિત્ય એ મારે મન માત્ર "શીખવાની સામગ્રી" જ હતી.'

આ 'શીખવાની સામગ્રી'થી પણ ગ્રામજીવનના ઉત્તમ આલેખક તરીકે ખ્યાતિ પામેલા તારાબાબુ રાજકીય નેતા મટી ઉત્તમ સર્જક કેવી રીતે બન્યા એ પણ એમના જ શબ્દોમાં જોઇએ: 'ઈ. ૧૯૩૦ની સાલ આવી. ગાંધીજીની હાકલ પડી. હું કલમ મૂકી ઝંડો હાથમાં લઈ નીકળી પડ્યો. પોલીસે જેલમાં ધકેલી દીધો. એ જેલમાં જ, મારા મનમાં રાજકીય જૂથવાદ પર કંઈક ઉદાસીનતા ને વિતૃષ્ણા જાગી...સંકલ્પ કર્યો કે હવે રાજકારણમાં નહિ પડું, સાહિત્યને જ માધ્યમ બનાવી પ્રજાના આ નવજીવનની વાર્તા લખીશ.'

અને એ સંકલ્પ મુજબ, પ્રથમ નવલકથા 'ચૈતાલી ઘૂર્ણિમા' લખીને પત્નીના પિયરના પૈસાથી પ્રસિદ્ધ કરી. એ સમયના પોતાના કપરા સંજોગોનું બયાન કરતાં તેઓ લખે છે: 'એ કાળે મારી સૌથી પ્રિય પુત્રીનું અવસાન થએલું. એ વેદનાથી એક વાર્તા લખી. એ વાર્તાની કન્યાનો પરિચય શ્રી રજનીકાન્ત દાસ સાથે હતો. શ્રી દાસ ત્યારે 'બંગશ્રી' નામે નવું સામયિક કાઢતા હતા. એ લખીને પહેલી વાર ૧૫ રૂપિયાનો પુરસ્કાર મેળવ્યો, અને પિતૃપ્રાપ્ત અલ્પ જમીનદારી છોડીને કલકત્તા પહોંચી ગયો. પાંચ રૂપિયા ભાડાનું એક ઘર લીધું. રસ્તાના

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ

બંગાળના યુગદર્શી સાહિત્યસ્વામી તારાશંકર વંદ્યોપાધ્યાયને એમની કૃતિ 'ગણદેવતા' માટે ઈ. ૧૯૬૬ના વર્ષનો રૂ. ૧ લાખનો પુરસ્કાર આપનાર સંસ્થા 'ભારતીય જ્ઞાનપીઠ'ની સ્થાપના ઈ. ૧૯૪૪માં શ્રી શાન્તિપ્રસાદ જૈને કરી હતી. ત્રણ વર્ષ પર શરૂ થએલી આ પુરસ્કાર-પ્રણાલીમાં ૧૯૬૫ના વર્ષનો પુરસ્કાર મલયાલમના મહાકવિ જી. શંકર કુરુપને એમની કાવ્યરચના 'ઓટક્કુષલ' (બંસરી) માટે આપવામાં આવેલો.

આ સંસ્થાએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલી, અર્ધમાગધી, તમિળ અને કન્નડની પ્રાચીન હસ્તલિખિત કૃતિઓને સંપાદિત કરાવી પ્રસિદ્ધ કરી છે અને સુપ્રસિદ્ધ હિન્દી લેખકોના મૂળ તેમજ અન્ય ભાષામાંથી અનુવાદિત સાહિત્યિક ગ્રંથો પ્રકટ કર્યા છે. જે બંને પ્રવૃત્તિના ગ્રંથોની સંખ્યા ૫૦૦ જેટલી થવા જાય છે.

શ્રીમતી રમા જૈન

વાર્ષિક સાહિત્યિક પુરસ્કારની પ્રવર પરિષદના અધ્યક્ષ ડૉ. સંપૂર્ણાનંદ છે અને અન્ય સભ્યોમાં કાકાસાહેબ કાલેલકર, ડૉ. આર. આર. દિવાકર, ડૉ. હરેકૃષ્ણ મહેતાબ, ડૉ. નિહાર રંજન રાય, ડૉ. ગોપાલ રેડ્ડી, ડૉ. કર્ણસિંહ (કાશ્મીર-નરેશ), ડૉ. વી. રાઘવન, શ્રીમતી રમા જૈન તથા શ્રી લક્ષ્મીચંદ્ર જૈનનો સમાવેશ થાય છે. જેમાંનાં છેલ્લાં બે અનુક્રમે જ્ઞાનપીઠનાં અધ્યક્ષ અને મંત્રી છે.

નળેથી પાણી ભરી લાવતો, સસ્તી ચારઆની ટાઇપ હોટેલમાં ખાઈ લેતો, જેમાં બે વખતનું ભોજનખર્ચ પાંચ આના આવતું.'

આવા વિકટ સંજોગોમાંથી પસાર થનાર તારાબાબુએ થોડો સમય કલકત્તા ને કાનપુરમાં કોલસાનો વેપાર કરવા સિવાય બીજો કોઈ વ્યવસાય કે નોકરી કર્યાં નથી. તેઓ લખે છે: 'હું મારી શક્તિ કરતાં વધારે વેગથી ચાલ્યો છું. તેમજ જેટલો માર ખાધો છે, જેટલું અપમાન સહ્યું છે એટલી જ જિંદગીને વધારે વેગથી ધકેલી છે. એથી સ્વાસ્થ્ય તૂટી ગયું છે. જેલમાંથી પેટનો વ્યાધિ લઈને બહાર આવ્યા બાદ સસ્તી હોટેલના ખોરાકથી અને ખૂબ ચા તથા બીડી પીવા સાથે આખો દિવસ પોષણ વિના સવારથી સાંજ સુધી લખ્યા કરવાથી, તેમજ મનના આવેગને કારણે કોલાઇટિસ ને ગૅસ્ટ્રાઇટિસ જેવા વ્યાધિઓમાં ફસાયો છું. તો પણ મનમાં એક સાંત્વના હતી કે મોટી શોકસભા ભરાશે!'

તારાબાબુ પોતાના અભ્યાસખંડમાં

શોકસભા તો રહી, પણ ગ્રામજીવનની એમની નવલકથાઓએ એમને પ્રતિષ્ઠા અપાવી; અને ઈ. ૧૯૪૭માં 'હાંસુલી બાંકેર ઉપકથા' માટે 'શરદચંદ્ર-સ્મૃતિ-પુરસ્કાર', ૧૯૫૫માં 'આરોગ્યનિકેતન' માટે 'રવીન્દ્ર-પુરસ્કાર' અને બીજા વર્ષે એ જ કૃતિ માટે 'સાહિત્ય અકાદમી-પુરસ્કાર' મળ્યા. ઈ.૧૯૫૬માં ભારત સરકારના બે પ્રતિનિધિઓમાંના એક તરીકે એમને ચીન મોકલવામાં આવેલા, પણ માંદગીના લીધે રંગૂનથી પાછા ફરવું પડેલું. બીજે વર્ષે ચીન સરકારના આમંત્રણથી ત્યાંનો એક માસનો પ્રવાસ કરી આવેલા. ૧૯૫૮માં એશિયાઈ લેખક-સંમેલનમાં ભાગ લેવા મૉસ્કો ને એ જ વર્ષે આફ્રો-એશિયાઈ લેખક-પરિષદમાં ભારતીય શિષ્ટ મંડળના નેતા તરીકે તાશ્કંદ ગએલા. ઈ. સ. ૧૯૫૯માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પોતાના વિખ્યાત 'જગત-તારિણી પદક'થી એમનું બહુમાન કરેલું ને ૧૯૫૧થી '૬૦ સુધી પશ્ચિમ બંગાળ વિધાનસભાના તેમજ ૧૯૬૦ થી '૬૬ સુધી રાજ્યસભાના તેઓ નિયુક્ત સભ્ય રહેલા. ૧૯૫૮માં મદ્રાસમાં ભરાએલા અખિલ ભારતીય લેખક-સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે પણ એમની વરણી થઈ હતી.

ચૌદ પૌત્ર-પૌત્રીઓવાળા ૪૮ વ્યક્તિઓના વિશાળ કુટુંબના વડા તારાબાબુ આજે ૭૦ની વયે, જમીનદારી પ્રથાને પશ્ચાદ્ભૂમાં રાખીને, ઈ. ૧૭૯૯થી ૧૯૫૩ સુધી પ્રસરેલી એક બૃહદ્ નવલકથા લખી રહ્યા છે.

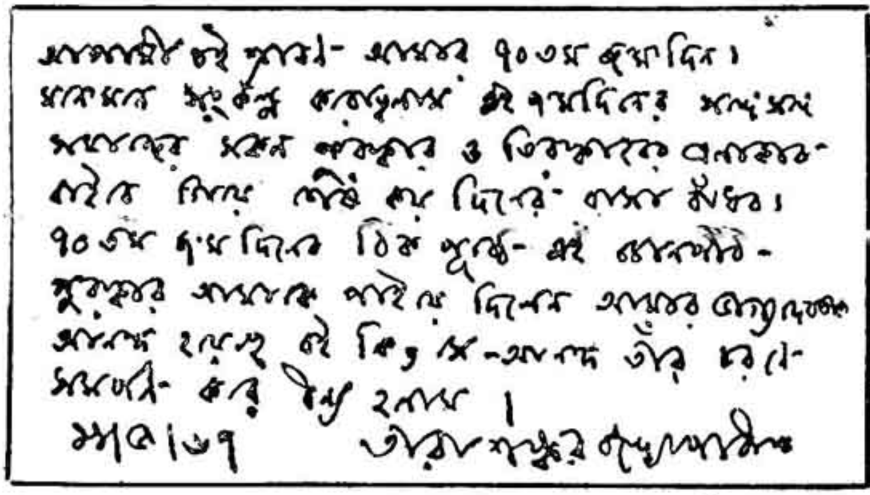
'ત્રિપત્ર' નામના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, ને પોતાના જ ગામમાં ધામધૂમથી ભજવાએલા અપ્રસિદ્ધ નાટક 'મરાઠાતર્પણ'થી સર્જનના શ્રી ગણેશ માંડનાર આ સમર્થ નાટ્ય-નવલકથાકારનાં સો સર્જનોમાંની ચાલીસ નવલકથાઓમાં ૧) ધાત્રીદેવતા, ૨) કાલિંદી, ૩) કવિ, ૪) ગણદેવતા (ચંડીમંડપ અને પંચગ્રામ), ૫) હાંસુલી બાંકેર ઉપકથા, ૬) નાગિની કાન્યેર કહાની, ૭) વિચારક, ૮) આરોગ્યનિકેતન, ૯) સતપદી, ૧૦) રાધા, ૧૧) મંજરી ઑપેરા, ૧૨) ફાગુન, ૧૩) તામસ તપસ્યા, ૧૪) રાઈકમલ, ૧૫) કાલવૈશાખી, ૧૬) ચૈતાલી ધૂરણિ, ૧૭) ચિરંતની આદિ અતિ વિખ્યાત છે, જ્યારે દ્વિપુરુષ ને કાલિંદી જેવાં નાટકો પણ ખૂબ ભજવાયાં છે. એમની નવલકથાઓ નાટ્યાંતર અને ફિલ્મીકરણ પણ પામી છે.

તારાશંકરને નગરસંસ્કૃતિ પ્રત્યે ઘૃણા નથી, પણ ગ્રામસંસ્કૃતિ પ્રત્યે પક્ષપાત હોઇને ગ્રામજનો માટે એમના હૈયામાં ઉત્કટ અનુકંપા અને અપાર સહાનુભૂતિ છે. એથી તો પ્રારંભમાં 'કલ્લોલ' જૂથના લેખકો સાથે જોડાયા હોવા છતાં તેઓ એ જૂથના શૈલજાનંદ, બુદ્ધદેવ બસુ, અચિંત્યકુમાર આદિથી ભિન્ન જ રહ્યા છે. એમને જીવનશક્તિના આવિષ્કારનાં વિવિધ સ્વરૂપોને આલેખવાનું ગમે છે. એ આલેખન એક રૂપે એમણે 'કવિ' તથા 'નાગિની કાન્યેર કાહિની' જેવી કૃતિઓમાં રોમાંચક સાહસ ને આદિમ વૃત્તિઓનું પ્રકટીકરણ કરતા કાલ્પનિક રંગદર્શી જીવનના ચિત્ર દ્વારા કર્યું છે, તો બીજા રૂપે આર્થિક વિચારો ને રાજકીય મૂર્તિઓથી ધબકતા સામાજિક-વાસ્તવિક જીવનાલેખનવાળી 'ગણદેવતા', આદિ કૃતિઓ દ્વારા કર્યું છે. 'ગણદેવતા' માત્ર બંગાળના ગ્રામજીવનની જ કથા નથી, એ સારા યે ભારતવર્ષનાં ગામડાંની કથા છે.

પોતાના એક નિબંધમાં તેઓ લખે છે તેમ એમને 'જીવનના કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનમાં શ્રદ્ધા નથી, ખુદ જીવનમાં જ શ્રદ્ધા છે, ને જીવન પલટાતું રહે છે એટલે શ્રદ્ધામાં પણ પલટા આવે એ સંભવિત છે.'

પિતાને મધ્યયુગના અને માતાને આધુનિકયુગનાં પ્રતીકરૂપ ગણતા તારાબાબુએ એ બે યુગ વચ્ચે સેતુ રચવા પ્રયાસ કર્યો છે એટલું જ નહિ, એ પ્રયાસમાં એમની માતૃપિતૃભક્તિ પણ પ્રકટ થઈ છે. આમ

ડાબી બાજુ: 'ગણદેવતા'નું પૂઠું; જમણી બાજુ: તારાબાબુના બંગાળી હસ્તાક્ષર ('જ્ઞાનોદય'ના સૌજન્યે)

એ પ્રાચીન પ્રણાલીમાં શ્રદ્ધા ધરાવતા છતાં પલટાતા જતા જીવનના નવા ઉન્મેષોમાં પણ રસ ધરાવે છે. એક વિવેચકના શબ્દોમાં કહીએ તો 'એમને ભવ્ય શક્તિશાળી ચિત્રકાર કહેવા જોઈએ, જે જીવનને એના તમામ વૈવિધ્યમાં ચીતરે છે, છતાં દૈવી શક્તિમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે.'

શરદબાબુની જેમ તારાશંકરના સર્જનમાં પણ ઘસાઈ ગએલા જમીનદારો, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને ધિક્કારતા બ્રાહ્મણો ને મૂર્ખ ખેડૂતો ઉપરાંત ડાકણો, બદ્દુઓ ને ભયાનક ડાકૂઓ, હલકી વર્ણના લોકો, ચંડાળો, રખડતા કવિઓ, ભટકતી વેશ્યાઓ, નટ ને બજાણિયાની સૃષ્ટિ ખડી થાય છે. એ સૃષ્ટિનાં પાત્રો કાલ્પનિક નથી, વાસ્તવિક ને પ્રત્યક્ષ જીવનનાં છે. ગ્રામજીવનની સુપરિચિતતાને લીધે શરદબાબુ કે રવીન્દ્રનાથ કરતાં પણ ગ્રામજીવનના આલેખક તરીકે વધારે પ્રતિષ્ઠા પામેલા તારાબાબુએ કરેલા ડાકણના આલેખનથી રવીન્દ્રનાથને પણ વહેમ પડેલો કે એ ડાકણ કદાચ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી આણેલી હશે. પણ પછી તારાબાબુના ખુલાસાથી ભ્રમ દૂર થતાં ખુશ થએલા રવિબાબુએ એમની પ્રશંસા કરેલી.

જોકે તારાશંકરના આ પ્રકારના સર્જનની મર્યાદાઓ પ્રત્યે પણ અંગુલિનિર્દેશ થયો છે. એમના સમકાલીન બુદ્ધદેવ બસુ લખે છે કે 'એમની કૃતિ વાંચતાં મન પર લગભગ એવી છાપ પડે છે કે આપણે કોઈ નવલકથા નથી વાંચી રહ્યા, પણ લેખકની નોંધ વાંચી રહ્યા છીએ. કોઈ તૈયાર માલ નહિ, પણ કાચો માલ. સામગ્રીમાં એમની રચનાઓ બહુ સમૃદ્ધ હોય છે, પણ એ જોતાં મનને આઘાત લાગે છે કે કેટલી બધી સામગ્રી નાશ પામી ગઈ! એ નવલકથાઓ નથી પણ, સાચું કહીએ તો, નવલકથાઓ માટેની સામગ્રી છે. તારાશંકરની વિશેષતા એ છે કે એમની પાસે સામગ્રી બહુ છે, પણ એ જાણતા નથી કે એનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો.

એમણે પોતાની કથાઓમાં પ્રણયને બહુ ઓછું મહત્ત્વ આપ્યું છે, એ ટીકા તો પોતે સ્વીકારી લેતાં કહે છે: 'હું જાણું છું—અને મારા વાચકો પણ જાણે છે—કે મારી વાર્તાઓમાં પ્રેમકથાઓનું પ્રમાણ બહુ નથી. પ્રેમની વાત કરતાં મને બહુ સંકોચ થાય છે.'

પણ તારાશંકરની કથાઓમાં 'આદિ રસ' નથી એ બુદ્ધદેવ બસુની ટીકા અતિશયોક્તિ ભરી છે. સાચી વાત તો એ છે કે તારાશંકરે જે લોકોની કથાઓ લખી છે એ લોકોમાં પ્રેમ એવી રીતે પ્રચલિત નથી, જે રીતે સાહિત્યમાં એને કલ્પવામાં આવે છે.

'તારાશંકરની ભાષા સહજ, સરલ, બલિષ્ઠ ને સાહિત્યિક ભંગિમા વિનાની છે' એવી ટીકા પણ થઈ છે એ બાબતમાં એમણે પોતે લખ્યું છે: 'હું મારાં પાત્રોનાં મુખમાં મારી ભાષા મૂકી શકતો નથી. એમની પોતાની જ ભાષામાં મારી ભાવનાઓ અને કૃતિઓ પ્રકટ થાય છે. મહાન પૂર્વાચાર્યોની જેમ મારી પોતાની ભાષામાં એમને વિકસાવવા હું અશક્ત રહ્યો છું. કદાચ એ શક્તિ મારામાં નથી અને કદી આવશે પણ નહિ.' પણ આ તો એમની નમ્રતા છે. વાસ્તવમાં ગ્રામજીવન તેમજ નક્કર વાસ્તવિકતા પ્રત્યેની વફાદારીને લીધે તેઓ દરેક પાત્રના મુખમાં એક જ પ્રકારની ભાષા મૂકતા નથી. અને તે એમની મર્યાદા નહિ પણ વિશેષતા છે. એમની નવલકથા ભવિષ્યને ઉચ્ચરિત કરતી લાગે છે તેઓ કાલદ્રષ્ટા ને સ્વપ્નદ્રષ્ટા કૃતિકાર મનાયા છે. પોતાની નવલકથાના આધારરૂપ વાતાવરણના સારાનરસાપણાની ચિંતા કર્યા વિના તેઓ એના પ્રતિ જે તટસ્થ તેમજ નિર્દોષ સહાનુભૂતિશીલ તલસ્પર્શિતા દાખવે છે તે સમાનધર્મી અન્ય કથાકારોમાં નહિવત્ જોવા મળે છે.

તારાશંકરના સર્જનનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન તો શ્રી રવીન્દ્રનાથ રાયના આ શબ્દોમાં થયું છે: 'રવીન્દ્રના ગલ્પગુચ્છમાં અને શરદચંદ્રની નવલકથાઓમાં ગ્રામીણ બંગાળની જીવનયાત્રા અને ત્યાંના લોકોની આશા-આકાંક્ષાઓનો રસોજ્જ્વલ પરિચય જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, પણ સમાજના બધા નીચલા થરની જીવનયાત્રાના રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન સૌથી પહેલાં તારાશંકરે અને આધુનિકતાનો સૂત્રપાત શૈલજાનંદે કર્યો હતો. શૈલજાનંદે જેનો માત્ર આભાસ આપ્યો હતો એની તારાશંકરે સંગૃહીત સાક્ષી આપી અને રહસ્યની નિગૂઢ વ્યંજનાને વિશાળતા આપી. પ્રથમથી જ તારાશંકર કોઈના પ્રતિધ્વનિ નથી; પ્રકૃતિની સહજ શક્તિની જેમ એમનું કલામય સત્ય મૌલિક અને રાગમુક્ત છે.'

"પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં લખાતું ઘણુંઘણું સાહિત્ય 'નિર્લજ્જપણે અનુકરણિયું' હોય છે. ખાસ કરીને કાફ્કા અને કામુ જેવા પશ્ચિમના લેખકોની એમાં નકલ હોય છે. પ્રાદેશિક ભાષાના વાચકોને એ સાહિત્ય મૌલિક લાગે છે, કેમ કે એ જેમાંથી તફડાવેલું હોય છે તે મૂળ કૃતિઓથી તેઓ પરિચિત નથી હોતા."

એ. એસ. રામન

('ઈલસ્ટ્રેટેડ વીકલી ઑવ ઇંડિયા'ના તંત્રી)

જીવનપટનાં સ્મૃતિચિત્રો

લેખક-આલેખક · રવિશંકર મ. રાવળ

૩૩૩ 'વીસમી સદી'ની પૂર્વતૈયારીઓ

હાજીએ મને પ્રથમ સોંપેલા કામમાં ચંદ્રશંકર પંડ્યાનું 'ઘાટ ઘડજે રૂડી પેર' અને નાનાલાલનું 'કોઇ કહો એ કે ચલડીને' એ બે કાવ્યોને સચિત્ર કરવાનાં હતાં, તે બીજા રવિવારની મુલાકાતે તેમના હાથમાં મૂક્યાં. તેઓ ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા અને પોતાના સંગ્રહમાંની 'ઉમર ખય્યામની રૂબાઈઆત'ની ૧૦૩ જેટલી સુંદર *સુલેજાનોવાળી સચિત્ર આવૃત્તિઓ જોવા આપી*, તથા ઈંગ્લંડ અમેરિકાનાં છેલ્લી મેઈલમાં આવેલાં સામયિકો બતાવ્યાં. રવિવારે તો એમની કચેરીમાં કોઈ ને કોઈ કવિ, લેખક, ચિત્રકાર કે નાટ્યલેખક આવી ચડ્યા જ હોય. પારસી-હિંદી-મહારાષ્ટ્રી વિદ્વાનો પણ હોય. પત્રસંપાદનનો તેમનો શોખ તેમણે મરાઠી માસિક 'મનોરંજન' અને 'નવયુગ'માં અજમાવેલો, તેઓ વિવિધતા તથા નવીનતા લાવવાની એમની તરકીબોની વાત કરતા અને તે અખતરા મને જોવા પણ મળ્યા. 'શયદા', 'મિસ્કિન', 'દીવાના', રમણિક મહેતા (માસ્તર) આદિ જે ચાલુ સાક્ષરસૃષ્ટિથી અલગ રહેનારા તે પણ ત્યાં જ મને મળ્યા.

બીજા રવિવારે છૂટા પડતાં તેમણે બેએક ખાસ ચિત્રસંપુટો અને 'પીઅર્સન્સ' મૅગેઝીનની પહેલા વર્ષની ફાઇલ જોઈ નાખવા મને આપ્યાં. આમ એમના કાર્ય માટે મને પલોટવાનો તેમનો ઉમંગ અને વૃત્તિ મને સ્પષ્ટ થઈ ગયાં. મને પણ સમજાયું કે આ વ્યક્તિ પાસે મુંબાઈની કલાસૃષ્ટિ અને સંસ્કારસૃષ્ટિના એકેએક પાત્રનો પૂર્ણ પરિચય છે ને તેમની વિવિધ શક્તિએ નાં મ પ પણ છે; અને તે સૌને કઇ રીતે એકત્ર કરવાં કે તેમની પાસેથી કામ લેવું તેની કળા પણ સાધ્ય છે.

૩૩૪ મસ્તરામે કલમ ચલાવી

ઘેર આવી મેં આણેલાં પુસ્તકો મસ્તરામ સામે ધરી દીધાં. મુંબાઈના હડબડિયા જીવનમાં આ પુસ્તકો જાણે અપૂર્વ વૈભવ મળ્યો હોય એમ એ નાચી ઊઠ્યા. તેને મેડિકલ કૉલેજની ગંધ ગમતી નહોતી. નાની છરી અને કાતર ઑપરેશનના પ્રયોગો માટે લઈ આવ્યા હતા, પણ અભ્યાસમાં તેનો ઉમંગ નહોતો માત્ર વડીલોને નારાજ ન કરવા ખાતર જ બતાવેલા માર્ગે ચાલ્યા હતા. બીજે દિવસે સાંજે હું આર્ટ સ્કૂલમાંથી આવ્યો ત્યારે તેમણે વહેલા આવી, મોજથી બનાવી રાખેલી ચા પતાવી મહમ્મદે આપેલી 'ક્વીન મેરીઝ ગિફ્ટ બુક' (મહાયુદ્ધમાં લડતા સૈનિકોના લાભાર્થે ખાસ લખાવેલી ચુનંદી વાર્તાઓ કાવ્યો તથા સાહિત્ય અને કલાની કૃતિઓના મનોહર સંગ્રહ-ગ્રંથ)માંથી દામ્પત્ય લીલાનો એક પ્રસંગ રૂપાંતરિત કરી રાખેલો તે મને વંચાવ્યો. એટલી સરસ ઘરગથ્થુ ભાષામાં તેણે તેની રસિકતા ને મમતા એમાં ઉતારી હતી કે હું મુગ્ધ બની ગયો, અને કહ્યું: 'આ લેખ હું હાજી પાસે લઈ જઈશ. બીજું પણ તૈયાર કરતા જાઓ.' એ અઠવાડિયે તેણે રોજ સાંજે મને 'પીઅર્સન્સની ફાઈલમાંથી 'સ્ટાર લાઈન' વાર્તામાળાનો એકએક કિસ્સો મોંએ સંભળાવી મનોરંજન આપ્યું. અમેરિકાથી ઑસ્ટ્રેલિયા સુધીની સફરો કરતા 'સ્ટાર લાઈન' નામના એક મોટા પ્રવાસી જહાજમાં પર્સર તરીકે નોકરી કરતા એક ઑફિસરે પોતાના કામ ઉપરાંત જાતજાતનાં પ્રવાસીજનોમાંથી અવનવાં પાત્રોની કથાઓ ઉપજાવેલી, એ વાતો તે સંભળાવતા.

પછીના રવિવારે હાજીને મેં મસ્તરામની લખેલી વાર્તાઓ આપી ત્યારે તે એટલા ખુશ થયા કે તરત કહ્યું: 'તમારા મિત્રને કહો કે આ રીતે લખતા જ રહે.' આમ કહીને તે વાર્તા મને જ સચિત્ર કરવા સોંપી. મેં વાર્તાનાં મૂળ ચિત્રોમાંથી એકનું જ માત્ર રૂપાંતર કર્યું અને બીજું સ્વતંત્ર દોર્યું, તેમાં સાથી-પાત્ર જેસાઈનો સ્કેચ કર્યો. એ બંને હાજીને આપતાં તે ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા, અને 'વીસમી સદી'ના અનુક્રમે બીજા અને ત્રીજા અંકોમાં તે કૃતિઓ ગોઠવી દીધી.

૩૩૫ મહાશંકર મહારાજ

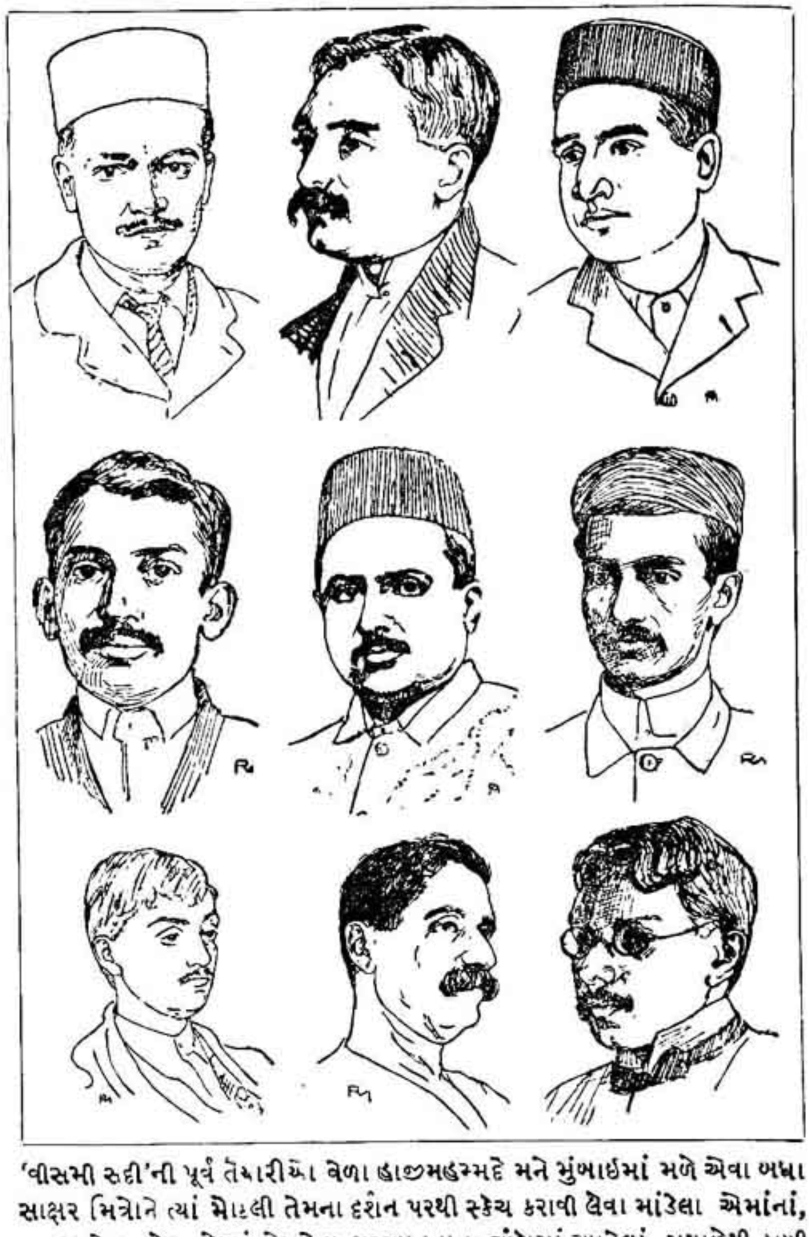
અમારું ગાડું આમ એક ભાવનાપ્રદેશમાં ધપી રહ્યું હતું, એવામાં અમાસ આવી, એટલે તે નિમિત્તે બધાને મિષ્ટાન્ન ખાવાની ઇચ્છા થઈ અને મહારાજને ચૂરમાના લાડુ બનાવવાનું ફરમાન કર્યું. મહારાજે ઉમંગથી શેર ઘી સમાવી સરસ લાડુ પીરસ્યા, પણ અમે કોઈ એકથી વધારે ખાઈ શક્યા નહિ, ને સાંજના પ્રસાદી પામીશું એવો સંતોષ લઈ ઊભા થઈ ગયા. પાછળથી મહારાજે પોતાનું ભોજન પતાવી લઈને ઘાટી માટેનું ભાણું ઢાંકી બધાં જ વાસણ ઊટકવા માટે મૂકી દીધાં ત્યારે જ અમે સમજ્યા કે સાંજની અમારી આશા ખોટી હતી. મહારાજે પોતે જ બાકીના બધા માલની સમાપ્તિ કરી દીધી હતી! આ વાત અમારા ત્રણેના મનમાં ખટકી. અમારા ત્રણની બરાબર તેનો એકનો રોજનો આહાર હતો; પગાર પણ મુંબાઈના ધોરણે આપતા; તેમાં આજે મલીદામાં પણ અમારા ત્રણની સામે એક થયા તે ખર્ચના હિસાબે અસહ્ય લાગ્યું અને નિશ્ચય કર્યો કે મહારાજને વિદાય આપી ફરી દક્ષિણી ખાણાવળનો આશ્રય લેવો.

મસ્તરામની માશીના દીકરા વનુભાઈ (ગિજુભાઈ બધેકાના ભાઈ) લગ્ન બાદ પરેલ છોડી ભાયખલા ઉપર શ્વસુરના મકાનમાં પોતાનાં પત્ની સાથે રહેતા હતા તે તો ક્યારના મસ્તરામને સાથે રહેવા આવવા આગ્રહ કરી જ રહ્યા હતા, પણ અમારી સોબતના લોભે તે અહીં સુધી લંબાયા હતા. તેને તો જે. જે. ઑસ્પિટલ ભાયખલાથી પાસે પડે તેમ હતું, એટલે તેણે તરત નિશ્ચય કરી ત્યાં મુકામ ફેરવી લીધો. તેનો વિયોગ અમને આકરો લાગ્યો. જેભાઈએ થોડા મહિના પહેલાં નવું લગ્ન કરેલું પણ એમનાં પત્ની નાની વયનાં હતાં. છતાં હવે જરૂર પડી એટલે એમને બોલાવી લેવા પત્ર લખી નાખ્યો અને ત્રીજા સોબતી તરીકે મનુને પાછો ખેંચી લીધો. આમ એક નવી સૃષ્ટિનો ઘાટ ઘડાયો.

૩૩૬ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓ

જાન્યુઆરીમાં ગાંધીજી સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસે ગએલા ત્યારે અમદાવાદના સ્ટેશને ત્યાંના આગેવાન સ્વદેશીના કાર્યકર્તા ડૉ. હરિપ્રસાદ વગેરેએ તેમને તેમના ભવિષ્યના કેન્દ્ર તરીકે અમદાવાદ આવી વસવા વિનતિ કરેલી. એ યાદ રાખીને ગાંધીજીએ ભારતનો પ્રવાસ પૂરો કર્યા પછી અમદાવાદના કોચરબ વિસ્તારમાં ઈ. ૧૯૧૫ના મે માસમાં આશ્રમની શરૂઆત કરી. જૂન માસમાં સરકારે તેમની આફ્રિકાની સેવાઓની, ને મહાયુદ્ધ વેળા વફાદારી દાખવી કરેલી લશ્કરી ભરતીની કામગીરીની કદર તરીકે તેમને 'કૈસરે હિંદ'નો ઇલકાબ આપ્યો. તેમણે ત્યાં સમાજસુધારણા, શિક્ષણ અને સ્વાશ્રયી જીવનના પ્રયોગો શરૂ કર્યા હતા. તેમની વિનતિથી સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવે 'લીડ કાઈન્ડલી લ ઈટ' એ અંગ્રેજી પ્રાર્થનાગીતનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી આપ્યો. ત્યારથી એ 'પ્રેમલ જ્યોતિ તારો દાખવી' ગીત ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યું.

ગાંધીજીના આશ્રમમાં પ્રત્યેક જણે સફાઈકામ, રસોઈકામ, શિ-

'વીસમી સદી'ની પૂર્વ તૈયારીએ। વેળા હાજીમહમ્મદે મને મુંબાઇમાં મળે એવા બધા સાક્ષર મિત્રોને ત્યાં મોકલી તેમના દર્શન પરથી સ્કેચ કરાવી લેવા માંડેલા એમાંનાં, આ સાથે આપેલા રેખાંકનો તેના શરૂઆતના છ અંકોમાં આવેલાં. મથાળેથી ડાબી બાજુથી: નાનાલાલ દ. કવિ; રમણિક અ. માસ્તર; ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી; ('ગુજરાતી'નાં ભેટ-પુસ્તકોના જાણીતા લેખક); હરિહર 'દીવાના' (કવિ અને નાટક-કાર); મનસુખલાલ એ. માસ્ટર (જે સિંધિયા કંપનીના એક વરિષ્ઠાધિકારી થયા); ડૅા કાન્તિલાલ છ. પંડયા; મારા મિત્ર મસ્તરામ હ. પંડયા; શાપુરજી ન. ભેદવાર (ફોટોગ્રાફર); બૅરિસ્ટર નૃસિંહ ભ. વિભાકર (જેમનો પરિચય આ હપતામાં આવે છે.)

ક્ષણકાર્ય વગેરે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે શ્રમકાર્ય કરવા-નું જ હતું. તેઓ કહેતા કે બુદ્ધિ તો ઈશ્વરદત્ત છે; તેને મૂલવાય નહિ. શરીરશ્રમના કોઈ કામની શરમ કે ખટક રાખવી ન જોઈએ. તેઓ પોતે પણ સફાઈ, રસોઈ, અનાજ વીણવા દળવાનું વગેરે કામોમાં જોડાતા. આથી દેશના બુદ્ધિમાન વર્ગમાં ખળભળાટ પણ શરૂ થયો હતો. એ પછી જ્યારે જ્ઞાતિઓના ભેદ દૂર કરી માનવ-સમાનતાની હિમાયત કરતા ગાંધીજીએ એક હરિજન કુટુંબને આશ્રમજીવનમાં દાખલ કર્યું ત્યારે તો ધર્માવ-લંબીઓમાં ભારે ઉકળાટ જાગ્યો, તે એટલી હદ સુધી કે તે ગાંધીના નામ માત્રથી સુગાવા લાગ્યા. તે વિષેની નફરત વ્યાપક બની ગઈ અને આ શ્રમમાં ખુદ ગાંધીજી ના કુટુંબમંડળમાં પણ મહાકંકાસ મંડાયો

૩૩૭ પરિવાર વિસ્તરે છે

તા. ૨૭મી જુલાઈ ૧૯૧૫ના રોજ ભાવનગરથી પત્ર મળ્યો કે મારાં પત્નીએ પિયરમાં બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. આ ઈશ્વરી નિર્માણને હું તટસ્થભાવે આધીન થયો. આ તરફ અભ્યાસની ઉત્કટતા તથા હાજીમહમ્મદ સાથેના સંબંધો વિકસતા જ રહ્યા. એ ગાળામાં મેં મિત્ર ગિરીશને લખેલા પત્રમાં મારી મનોદશા પ્રગટ થઈ છે.

ૐ મુંબાઈ, ભાયખલા ૨૦-૮ ૧૫

ભાઈ ગિરીશ,

તમારું કવર પહેલું મારા હાથમાં આવ્યું. મેં તે મસ્તરામ તરફ ડિરેક્ટ કર્યું છે. તેમાં શું લખ્યું હશે તે તો મળીશ ત્યારે જાણીશ.... અડવાડિયું આખું મુંબાઈ-માં મને સ્કૂલ ઑવ આર્ટમાં રોજ જતો જુવો, આઘે ભાયખલા, રાણીબાગ અને મેડિકલ કૉલેજમાં મસ્ત રામને જુવો, બેક ચાર માઈલના અંતરે છીએ. આજ બપોરથી મસ્તરામ પાસે આવવાનો વિચાર કરતો હતો. સાંજે સ્કૂલમાંથી ઘેર આવ્યો. ઠીક નહોતું, એટલે જેભાઈનાં પત્નીને—નવાં ભાભીને કહી દીધું આપણે જમવાના નથી. થોડુંક કામ કરવા બેઠો, ત્યાં મારાથી આગળના વર્ગના ત્રણચાર વિદ્યાર્થીઓ મળવા આ-વ્યા. કલા વધારવાને સ્કૂલ કંઈ જ નહિ કરી શકે, લોક-સંઘમાંથી જ કંઈ પ્રયત્ન થાય તે જ ફળદાતા થશે, એ વાત પર મેં મારી જીભનો કૂચો કર્યો માકું કામ તો બાજુ રહ્યું, પણ મસ્તરામ પાસે જવાનો નિશ્ચય પાકો હતો.

એટલે ગીરગામ રસ્તા પરથી એક ટ્રામમાં ચડી બેઠો. ગ્રાન્ટ રોડ, તારદેવ, પારસીપુતલા થઈ વિક્ટો-રિયા બાગ હું ઊતરી ગયો. વરસાદ ઝરમર પડતો હતો. ચોપડીઓ સમાલી છત્રી ઉઘાડી અત્યારે રસ્તા ઉપર દૂરથી ટ્રામની ટોકરી સિવાય બીજો ઘોંઘાટ નહોતો. ફૂટપાથ પર ચાલતો, મસ્ત સૂઈ ગયો હશે કે જાગતો તેનો વિચાર કરતો, દાદર ચડ્યો. નં. ૧૩નું બારણું ખખડાવ્યું. દીવો બળતો હતો. સામે હતો આપણો મસ્ત. મુંબાઈ આખામાંથી જડ્યો ખરો! બારણું બંધ કરી બેઠા. હું રોજ કામ અને ધમાલમાં એટલો મચ્યો રહું છું કે શાંતિ મા-રાથી દૂર રહે છે, પણ અત્યારે તે ઓરડામાં આ રહી. અત્યારે કોઈ પડોશી આવી મારી ચીજો પીંખી મારું મન કકળાવે એમ નથી. બે ઘડી કેદીને બેડીમાંથી મુક્ત કરી હરવાફરવાની છૂટ મળે તો કેવું લાગે, એવું મને અત્યારે લાગે છે. આવતી કાલ માટે ઘણા યે પ્રોગ્રામ ઘડ્યા છે. મિ અલારખિયા (હાજીમહમદ) પાસે જવું છે. તેમને લઈને અમારી સ્કૂલનું પ્રદર્શન જોવા જવું છે. ત્યાંથી મુલર આર્ટિસ્ટ પાસે જવું છે. ઘેર આવીને બે પોર્ટ્રેટ પૂરાં કરવા બેસવું છે. ત્રીજે દિવસે રવિવારે સવારમાં પટણી સાહેબ પાસે સૂરતમાં ચાંદ પામેલું ચિત્ર લઈ જવું છે. તેઓ તે રાખવાના હોય એમ લાગે છે. બપોરે પરમાનંદ પાસે જવું છે પાછું ભરૂચ જવું છે—ત્યાં બા તથા નરહરિ આવ્યાં છે તેમને મળ-વાને. આવી ધમાલ હજુ બે વર્ષ માટે તો લખેલી લાગે છે....વહેવા-રીઓ કાગળ લખતાં આપણને નથી આવડતો. ભાઈ તમે તો કવિ.

પણ...હું...રવિ.’

૩૩૮ નર્મદાનો પ્રવાસ

મારા મોટા ભાઈ હજુ ભરૂચ હતા. બાળક ગુમાવ્યા પછી ભાભી બહુ જ ઉદાસ રહેતાં, તેથી તેમને અને બાને માટે નર્મદાનાં તીર્થોની યાત્રા મોટા ભાઈએ ગોઠવી હતી. તે માટે બા તથા મારો બાળક નરહરિ ભાવનગરથી ભરૂચ આવ્યાં તે તક સાધી હું પણ મુંબાઈથી બેચાર દિવસની રજા લઈ ત્યાં પહોંચી ગયો (તા. ૨૩મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૫). મોટા ભાઈએ પણ ચારેક દિવસની રજા મેળવી. એ નાનકડા પ્રવાસમાં નર્મદાના સુંદર તટો, તે પર આવેલાં દેવાલયો, અનસૂયાતીર્થનાં ઘટાદાર વૃક્ષો વગેરે જોઈ મારા મનમાં પ્રાચીન તપસ્વીઓનાં ચિત્રો ઊભરાયાં. ત્યાંથી વડોદરા અને આગળ ડાકોર સુધી નવીનતા અને આનંદ અનુભવ્યાં. બધે એકએક દિવસ રોકાયાં. પછી બા ને નરહરિ ભાવનગર ગયાં અને અમે ભરૂચ આવ્યાં. હું બને તેટલો વખત નર્મદાનો પટ જોવા નીકળી જતો. હોડીઓની આવજા, સામા કાંઠાના ઉતારુઓ, પનિહારીઓ વગેરેનું વાસ્તવિક દર્શન કર્યું. અનેક નવી પ્રેરણાઓ અને સંસ્કારો સંઘરી હું તા. ૨૯મીએ મુંબાઈમાં હાજર થઈ ગયો.

૩૩૯ હવે બસ હાજી, હાજી, હાજી

હાજીમહમ્મદે હવે મને તેમના એક અંગત મિત્ર અને સહાયક તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. મુંબાઈમાં મળે એવા બધા સાક્ષરમિત્રોને ત્યાં મને મોકલી તેમના દર્શન પરથી સ્કેચ કરાવી, બ્લૉક કરાવી લેવા માંડ્યા. આથી મને પણ ઘણી પિછાનો થઈ. એ વખતે બૅરિસ્ટર વિભાકર ઇંગ્લંડથી તાજા આવેલા તે ત્યાં બર્નાર્ડ શૉની પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થએલા. તેમણે નાટકની સૃષ્ટિમાં પદાર્પણ કરી નાટકના તખ્તા પર આજના પ્રશ્નો તથા આજનાં પાત્રો રજૂ કરવાની ઝુંબેશ ઉપાડી હતી. મુંબાઈ ગુજરાતી નાટક મડળીના શ્રી બાપુલાલ નાયક અને શ્રી જયશંકર ‘સુંદરી’એ તેમાં ખૂબ ઉત્સાહ બતાવ્યો અને એ કંપની દ્વારા વિભાકરે જૂના વખતના રાજકુમારો ને રાણીઓની કથાઓ છોડી સમાજજીવન, નેતાગીરી, ક્રાન્તિ વગેરે આધુનિક પ્રશ્નો પ્રગટ કરતાં પાત્રો—ને સાથે પ્રેમીઓના સુંદર સંવાદો ને ગીતો આપ્યાં. બૅરિસ્ટરી સાથે સાહિત્યસર્જક થવું એ ત્યારે નવાઈની વાત બની.

હાજીએ શરૂઆતથી જ પોતાના ‘વીસમી સદી’માં નાટકોની પ્રવૃત્તિને એક વિભાગ તરીકે લેવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, એટલે જ્યારે વિભાકરનું નવી દૃષ્ટિવાળું નાટક ‘સ્નેહસરિતા’ બહાર પડ્યું ત્યારે તેનો સચિત્ર પરિચય લખી આપવાની શ્રી મનસુખલાલ એ. માસ્તરને તેમણે પ્રેરણા આપી. મને વિભાકરનો પ્રત્યક્ષ સ્કેચ કરી લાવવાનું સોંપ્યું. વિભાકર કલ્યાણ મોતીની ચાલની સામે રહેતા હતા. સ્કેચની વાતથી તે પણ પ્રસન્ન થયા અને ખુશીથી સામે બેઠા. મારા માટે ચા મંગાવી અને આજનાં નાટકો વિષે ખૂબ જોરદાર વાતો કરી.

મને વધારામાં બીજો એક લાભ થયો. બાપુલાલે હાજીને એ નાટક જોવાને આમંત્રણ આપ્યું. તેના ઑરચેસ્ટ્રાના ત્રણ પાસમાં હાજીએ પોતાની સાથે પોતાના એક પુત્ર રહેમુભાઈને અને મને નાટક જોવામાં સાથે લીધા. મને પહેલેથી જ તેમણે નોટિસ આપી કે સ્કેચબુક તૈયાર રાખજો! મારે માટે તો આ અલભ્ય લાભ હતો. ટિકિટ લઈ નાટક જોવાનું મારા ખિસ્સા માટે અશક્ય હતું. નાટકનો પહેલો અંક પૂરો થયો ત્યારે જયશંકરે અમને પરિધાન-ખંડ (ગ્રીન રૂમ)માં આમંત્ર્યા અને કૉફી પાઈ. હાજીએ મારી ઓળખ કરાવી અને સ્કેચબુકનાં પાનાં બતાવ્યાં. એમાં મેં જયશંકર સરિતાના પાત્રના એક ગીતમાં ‘મન ઊજળાં વિમળાં મિત્રનાં’ ગાતી વખતે જે અનેકવિધ હસ્તમુદ્રાઓ કરતા હતા તેની પાનું ભરીને નોંધ લીધેલી. કેટલાંક દૃશ્યો, ટૅબ્લો-પ્રસંગો અને પાત્રો પણ આલેખેલાં. હાજી મારી ત્વરિત સ્કેચ લેવાની રીતથી એટલા પ્રસન્ન થયા કે પછીથી બેચાર નાટકો વેળા પોતાના પુત્રને કે કામનું બહાનું કાઢી પોતાને પણ બાદ કરી મને રીઝર્વ ખુરશી પર ઠસાવી જતા. એમનાં આવાં નાનાંનાનાં આત્મસમર્પણોની વાત તો ‘હાજીમહમ્મદ સ્મારક ગ્રંથ’ વાંચો ત્યારે સમજાય.

નાટક જોયા પછી એમને લાગ્યું કે નવીનતાભર્યા આધુનિક પાત્રોદૃશ્યોની આ ક્રાન્તિ ફોટોગ્રાફીથી નોંધાવી જોઈએ. એટલે બીજી વાર પાસ મેળવી તેમના પ્રસિદ્ધ ફોટોગ્રાફર તારાપોરવાળા અને તેમનાં પત્નીને જોવા મોકલ્યાં. તારાપોરવાળાને આથી હાજીના ઉત્સાહનો ખયાલ આવ્યો અને તેમણે તુરત પાત્રો અને અભિનયોના ફોટોગ્રાફો લેવા પોતાના ધોબી તળાવ પરના આલીશાં સ્ટૂડિયોમાં એ સૌને પોશાકો સહિત બોલાવ્યા. તારાપોર જર્મની જઈને ફ્લૅશ લાઈટથી ફોટોગ્રાફી કરવાની કળા ત્યારે હાંસલ કરી આવ્યા હતા. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ ઉપરનો ભેદવારનો સ્ટૂડિયો તેમણે છોડી દીધો હતો અને ત્યાં ‘ગુરુદાસ’ નામનું પાટિયું લાગી ગયું હતું. તારાપોરની નવી ફોટોગ્રાફી મુંબાઈનું નવલું આકર્ષણ બની ગયું હતું. રાત કે દિવસ ઋતુ કે સમયનો જેમાં વિચાર કરવો ન પડે એવી ફ્લૅશ પાઉડરની એ ફોટોગ્રાફીનો પ્રયોગ આપણે ત્યાં પ્રથમ સિદ્ધ કરનાર તારાપોર હતા. પાત્રોને ગોઠવી, દૂરના સ્ટૅન્ડ પર છાબડીમાં મૂકેલા ફ્લૅશના પાઉડરને હાથમાંની ફ્લૅશની ચાંપથી તે ભડકાવતા ત્યારે સ્ટૂડિયોમાં વીજળી ચમકી ગયા જેવું લાગતું. મુંબાઈના ભલભલા શ્રીમંતો પોતાનાં કુટુમ્બો સાથે ત્યાં ફોટોગ્રાફી કરાવી જતા. અલબત્ત જેવાતેવાને તો એ સ્ટૂડિયોના દાદર પર ચડવાનું સ્વપ્નું જ રહેતું. (ચાલુ)

અનુસંધાન] **વિષ-પ્રયોગ** [પૃ. ૨૪થી

તમે કોઈ નિષ્ણાતને બતાવો. એટલે સાપ તો ઝેરી નહોતો. એ છંછેડાએલો હોઈ તેણે બેત્રણ બચકાં ભર્યાં હતાં. તેથી ડૉ. દેસાઈ ગભરાયા. દરમિયાન આપણે તેમની દવા એમના ઉપર અજમાવી અને ઉતાવળે ડૉ. કાપડિયાએ ઇંજેકશન આપ્યું. મને લાગે છે કે તે ઇંજેકશનથી જ ડૉ. દેસાઈ મરી ગયા છે. અહીં ભલે ઍન્ટીવેનમ ઇંજેકશનની ખાલી તૂટેલી ઍમ્પ્યુલ પડી છે, પણ ડૉ. કાપડિયાએ ઇંજેકશન આપ્યું તે જુદું જ હશે. ઇન્સ્પેક્ટર, તમે પેલી જે તપેલીમાં ડૉ. કાપડિયાએ પોતાનું ઇંજેકશન ધોયું છે તેમાંના પાણીને લૅબોરેટરીમાં મોકલો. ડૉ. દેસાઈનું, પોસ્ટમોર્ટમ કરાવો, અને સાપ તથા ડંખ નિષ્ણાતને બતાવો પછી જ ડૉ. કાપડિયાને છોડજો.’

સૌ સાંભળી રહ્યા. ડૉ. કાપડિયાએ કપાળ ઉપરથી પરસેવો લૂછ્યો. ઇન્સ્પેક્ટરે એમને અટકમાં લીધા ને એમની બૅગ વગેરેનો કબજો લીધો.

સવારે ગણાત્રાને અભિનંદન આપી ઇન્સ્પેક્ટરે કહ્યું: ‘તમારી વાત સારી નીકળી! ઈર્ષ્યાથી પ્રેરાઈ ડૉ. કાપડિયાએ સાપનું સાચું ઝેર જ ઇંજેકશનથી આપ્યું હતું. એ પોતે પણ રીચર્સ કરે છે ને? વળી, પેલી તપેલી, નિષ્ણાતનો અભિપ્રાય, સાપની જાત, બધું જ તમારા ધારવા મુજબ હતું; અને હવે તો ડૉ. કાપડિયાએ પણ કબૂલી દીધું છે—ઈર્ષ્યાને કારણે જ તેણે બુદ્ધિપૂર્વક ખૂન યોજ્યું હતું. પણ તમને અચાનક આ કેમ સૂઝ્યું? તમારું ધ્યાન ન ગયું હોત તો એ છટકી જાત.’

‘ડૉ. પ્રશાંતની વાતો ઉપરથી જ મને સાપના ઘા વિષે જાણવા મળેલું. એથી ડંખ જોતાં જણાઈ આવ્યું કે સાપ ઝેરી નહોતો, એટલે તમને બોલાવ્યા. ગુનો કદી છૂપો રહેતો જ નથી.’

શ્રી ચન્દ્રવદન ચી. મહેતાએ પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણામાં બાંધેલી અંતર ગઠરી

૧-બન ગઈ!

મારી આ આખર ગઠરિયાં હશે. આને માળાનો વડો મણકો ગણાવું તો ક્ષમા કરજો. કોઈક એક સન્મિત્રે સામી છાતીએ ટકોર કરી, કે 'ચન્દ્રવદન, તમે ભારી બનાવટ કરી ગયા. ઘણું લખ્યું, પણ અમને છેતર્યા. તમે ચોર, ધૂર્ત, પાકા. અમને તમારી અંતરની વાતોથી અળગા ને અળગા રાખી કંઈ ન કહ્યું. એ ન ચાલે.' આવું હિમ્મતથી કહેનાર અસલ ભાવનગરના, ને હવે મુંબાઇમાં પારલામાં રહેતા જિતુભાઈ મહેતા.

આપણી તો શું, પણ પંખીઓની બોલી, એમની ચાલ, એમની ચાંચમાંથી નીકળતા સિત્કાર અને એમની પાંખમાંથી ઉચ્ચારાતા ફડફડાટના યે અર્થ એ જાણે, તો મારું અંતર ન જાણે? એમ મેં દલીલ કરી, તો એ વકરાયા. બોલ્યા : 'હું તો તમારાં લખાણો ગમે તે બીબાંમાં ગમે તે શાહીમાં છપાય તો પણ એના મર્મ અને મરોડ પકડી શકું; પરંતુ તમે તો લખો છો બધા માટે; એટલે ક્યાંક કોઈના અંતરની વાત સાથે આપની ભીતરની વાતને પણ આકાર આપતા જાઓ.'

મનુષ્યસ્વભાવ જ એવો છે કે અન્યના અંતરની ગડમથલ જાણવા તે આતુર રહે છે. અને તે બીજે પક્ષે પોતાનો મૂળ સ્વભાવ પ્રકટ કરવા આનાકાની પણ કરે છે. દહેશત હશે! શાની? લજ્જા? શા માટે? એક પ્રકારનું ભીરુપણું? કોણ જાણે! સ્વનો સ્વભાવ કોઈ ગુપ્ત ધન હોય, ઈન્કમ ટૅક્સની આકારણીમાંથી છાની રાખવાની લાખોની મૂડી હોય, એમ એ સંતાડવા મથે છે. રખેને હું છતો થઈ જઈશ, એવો ભય પણ અનુભવે છે. કેટલાક અપવાદોમાં—જેમનાં બહિર-અંતર એક હોય છે તેઓ કશું છુપાવ્યું છુપાવી શકતા નથી. અને કોઠેકોઠે ભિન્ન મતિ, તેમ મનુષ્યે મનુષ્યે ભિન્ન સ્વભાવ, એ પણ એક સ્વીકારાએલી હકીકત છે.

મારો સ્વભાવ હું જાણતો નથી. મને ઓળખે છે—જાણે છે તેઓમાંથી કેટલાકનો મત નોખોનોખો પણ નોંધાશે. બે એક મતના થશે, તો બે જુદા મતના પણ થશે. મારા અંતરની ઘણી ઘણી વાતો મેં સ્પષ્ટ કરી છે, જાહેર પણ કરી છે. (જોઈ જજો, આજ સુધીનું લખ્યું લખાણ.) છતાં મનની વાત ક્યાંક પૂરેપૂરી ન નીતરી હોય એ બનવા જોગ છે. કબૂલ કરવું રહ્યું કે મારા મનમાં એક દહેશત ખરી, એક ખચકો પણ ખરો. દહેશત આ, કે રખે મારાથી વધારેપડતું લખાઈ જાય તો? એટલે કે લખાણમાં સમતોલપણું ન જળવાય તો—મેં આમ કર્યું, મેં કહ્યું, મેં સમજાવ્યું, એ હુંની બદબૂ વધી જાય તો? મને ઉપનિષદોનો ઊંડો અભ્યાસ તો ન જ હોય, પરંતુ એમાંથી રહસ્યોની તારવણી તારવી આપનારે વચલો માર્ગ ગ્રહણ કરવાની સલાહ આપી છે, એમાં ક્યાંક ચૂક થઈ તો? અને ખચકો એ કે જાત માટે લખતા હોઈએ ત્યાં, હું-મને-મારું-મેં-બધું એક વચનમાં જ હોઈએ હું, ફાલ્યોફૂલ્યો અહંમ, વિરાટ સ્વરૂપ લઈ લે તો?—તો વાચકને સૂગ આવવા માંડે. ભલે; લખીશું. ચીલો તો એ જ રહેશે, પણ ક્યાંક આસપાસની હરિયાળી ભૂમિ રૂપાળી લાગવા માંડશે, ત્યાં વિસામો લેવા થોભીશું, અંતરની ગોઠ ગુંથાય એમ ગૂંથવા મથામણ કરીશું અને પછી આગળ ચાલીશું. ('કુમાર'ના વાચકોનું એક સુખ છે, કે કોઈનું લખાણ વાંચતાં પોતાના મનમાં ક્યાંક ઉમળકો આવી ગયો કે દાઝનો ઝલેરો ફૂટી નીકળ્યો કે તરત તંત્રીના દરબારમાં અરજ ગુજારી દીધી જ છે! એટલે લેખકે ચોંકતા રહેવું જ રહ્યું.) આટલું લખ્યું ત્યાં જ કોઈને થશે કે હવે ટાહ્યલા-ખુલાસા આપવા માંડી વાળો ને મૂળ વાત પર આવો. હિન્દથી નીકળી પશ્ચિમ તરફ જઈ પૂર્વને દ્વારેથી દાખલ થવાની પ્રદક્ષિણા કરવાના છો તે તો મથાળા પરથી જાણ્યું, પણ પાધરા નાકની દાંડીએ જવાના છો, કે ઓતરદખ્ખણ કરતા સરકવાના છો, તે વદો ને!

પેલી વાત તો ભારતપ્રસિદ્ધ છે : જાણતા હશો. શિવજીનાં ધર્મપત્નીએ પોતાના બે પુત્રોને પરણાવવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો. શરત એટલી કે જે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પહેલી કરીને આવે એને વહેલી વહુ મળે. એટલું સાંભળતાં જ કૃતનિશ્ચય કુમાર કાર્તિકેય તો લઈ દંડૂકો, ને કુદરડી ફરવા દોડયા. પણ દુંદાળા ગજાનન બિચારા કેમ દોડી શકે? માથું મોટું, એથી મતિ વ્યવહારુ. એટલે તરત વિચાર્યું કે જેવી ધરતીમાતા એવી જ આ મારી માડી. માંડ્યો પાટલો અને માતાજીને ત્યાં બેસાડી ચાર આંટાની કુદરડી ફરી પગે લાગ્યા, અને રિદ્ધિ-સિદ્ધિ કમાઈ બે વહુના પતિ થઈ બેઠા. આપણને એવી દુંદક નહિ અને કોઠે મતિ નહિ, એટલે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાએ ઊપડયા તો ખરા, પણ કાર્તિક સ્વામી જેટલી ચપળ-ચકોર બુદ્ધિ નહિ એટલે સીધી દોટ ન મૂકી, અને ઉત્તર-દક્ષિણના આંટાફેરા કરતાં પ્રદક્ષિણા પૂરી કરી. આથી ગણેશ જેવું તો નસીબ પ્રાપ્ત થાય જ ક્યાંથી? ને કાર્તિકસ્વામી તો એકધ્યાની, એટલે એમના જેવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પણ સાંપડે ક્યાંથી?

સફરે નીકળતાં આ સામી ઊભી હતી : સ્વર્ગસ્થ માની છબિ અંતરમાં પ્રત્યક્ષ હતી. દર શુભ કાર્યમાં પ્રથમ ગણપતિની સ્તુતિ કરીએ છીએ, એટલી સહજસાધ્ય ભારતીય રીતિનીતિ અનુસરી હોત તો તરત વિઘ્ન હરનારની સ્મૃતિ થતાં જ હવાઈ મથકના મેદાનમાં પૃથ્વીપટે પાટલો માંડી, મા પદ્માને આસને બિરાજમાન કરી ચાર પ્રદક્ષિણા પૂરી કરી હોત. (ત્યાં બીજી પદ્મા યે હાજર હતી; પણ એ વિષે પછી.)

હવે ત્યારે મનની વાત પણ સાથેસાથે કહી દઉં. કાર્તિકસ્વામીને તો પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણાનું જ ધ્યેય હતું, તે એકધ્યાને એકનિષ્ઠાથી પાર પાડયું. અહીં તો મનમાં ચોર હતો. જુદાજુદા પરદેશ જોવાની લાહ્ય હતી, ત્યાંની રહેણાક, ત્યાંની રંગભૂમિ, ત્યાંનાં સૌન્દર્યધામો, વિદ્યાઠામો અને ત્યાંની સકળ ઢબછબ જોવાની મતલબ હતી. એટલે પ્રદક્ષિણા તો ગૌણ. મનમાંના મર્કટને પંપાળનારા પૈકી આ એક ચોર ટાંકી બતાવ્યો, એથી પેલા સન્મિત્રના મનનો મોરલો હવે થનગની ઊઠશે!

પરંતુ આટલો ખુલાસો કરવામાં અનાયાસ એક નાનકડો ઉલ્લેખ થઈ ગયો. આફતાબે મૌસિકી ખાંસાહેબ ફૈયાઝખાન કેટલીક વાર ગાતા ત્યારે વચ્ચે એકાદ અજીબ સૂર લાગી જતાં કોઈ 'વાહવાહ' પોકારી ઊઠે ત્યારે એ કહેતા : 'નીકલ પડે!' (ખુદાની મહેરથી કદીક આવો સૂર નીકળી પડે છે.) એમ પદ્મા-માનું નામ ઉલ્લેખાઈ ગયું. શું એ અંતરની છૂપી વાત નથી? બાલપણમાં પ્રિયંવદા સાથે બંધાએલો કૂંળો, મુગ્ધ, નિઃસ્વાર્થ નેહ આ લખાણમાં સ્વાભાવિકરીતે ગ્રંથાએલો નથી? ક્યાંક્યાં ફર્યાં, કેટલી ગોઠ ગૂંથી, ગીતો લખ્યાં, કાવ્યો લલકાર્યાં...! સૂરીલા કંઠની એ કન્યકા, સોહામણી, મળતાવડી, આઠ-નવની વયે ક્ષયમાં ખાટલે સૂતી તે સૂતી, પાંચ છ વર્ષ રીબાઈ ઊપડી ગઈ. નથી રડીકકળી, નથી દેવને પણ દોષ દીધો. સદા હસમુખી. દુઃખ-

વેદના તો ભારે; પણ પ્રગટ કરીશ તો માબાપને વ્યથા થશે, એવું મનમાં એટલે બધું ભીતરમાં સમાવી સમસમી રહી તાજમહેલના બાગમાંથી તે ગુરુવર્ય નરસિંહરાવ દિવેટિયાના દયારામ ગિદુમળને હાથે થતા કાળજી-ભર્યા ઉપચાર સુધીની અંતરકથા અમે સ્પષ્ટ વાણીમાં નથી આલેખી?

'પ્રિયં—અહહ નામ એ, ન ઉચરાય હાવાં પૂરું.'

'ઈલા કાવ્યો'માંના એ સૉનેટની પહેલી લીટીમાં 'હાવાં' શબ્દ થકી વિદ્યાર્થી ઉપર નરસિંહરાવની નીપજેલી અસર પ્રમાણવાની હજી વિવેચકને માટે બાકી છે? કોઈ ન માને, તો પણ બની હકીકત, તે દરરોજ એની ચાકરીમાં, છતાં છેલ્લા બે દિવસ માટે બહારગામ જતાં એની અંતિમ ઘડીએ ત્યાં પરગામમાં પણ મળસ્કે ચાર વાગ્યે કોઈ સંકેતે અમને ઢંઢોળી જગાડી મૂક્યા-હૃદયના ઊંડાણમાંથી તંતુઓએ સંવેદના પ્રગટાવી બેચેન બનાવી મૂક્યા. એ પ્રસંગ આ જ હારમાળામાં આલેખ્યો છે એમાં મન મોકળું નથી કર્યું? એ ગુજરી 'અઠ્ઠાવીસ'માં અને આજે 'અડસઠ'. છતાં ચાળીસે વર્ષે પણ એ સંબંધ સાંભરતાં અવાક્ થઈ જાઉં છું; આંખોમાંથી ટપકાં પડે છે. અંતરની આવી ઘણી વાતો છતી કરતો નથી રહ્યો શું?

ના જી, ચિંતા ન કરશો; ચવ્યું નહિ ચવું. કોઈ નામ પરિચિત આવી પણ જાય. એ સાથે નવા સંબંધો પણ વિસ્તારાશે. મને જાણવા-નાણવા આપ બેઠા છો, તો લ્યો જાણો-નાણો. પ્રેમ માણ્યો છે; કદાચ જાણ્યો નહિ હોય. પણ કેટલા માણી જાણનારાઓએ જાણ્યો છે? ઘણું ફર્યો છું. ઘણું જોયું છે, છતાં ખરું જોવાનું ન પણ જોયું હોય. અને ફરતા ન હોઈએ તો પણ ખરું જોવાનું સામે પણ આવી મળ્યું હોય. કોઈ ગજબની આ જગતની લીલા છે. કેવળ પચરંગી નથી, વિવિધરંગી એની માવજત છે. રંગ પાકા છે, છતાં બદલાયા કરે છે; અને છતાં કહેનારા હયાત બેઠા છે ને કહે છે કે આખરે તો એકનો એક જ રંગ છે. અને કોઈ એમાં ઉમેરે છે કે એ રંગ રંગ જ નથી, ભ્રમ છે.

ના જી, ચિંતા ન કરશો; આપણે એટલા ઊંડા નહિ ઊતરીએ. મારું, રંકનું એટલું ગજું પણ નથી. અલપઝલપની આ વાત છે. નવા ખંડો મારી ઉમરને કારણે જોવાના મારા નસીબમાં નથી, એવું યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સરકાર તરફથી ત્રણત્રણ વાર ઉત્તર આવતાં, આવેલાં નોતરાં અફળ ગયાં. આપણા ઈનકમ ટૅક્સનાં ફારમો કરતાં તો હજી સારાં, તો યે એક દિવસમાં ન ભરાય એવાં એનાં ફારમોમાં ઉમર તો સાચી લખવી જ પડે, જન્મતારીખ તો પાસપોર્ટ પણ ઉચ્ચારે, એટલે ૫૫ વયની વ્યક્તિઓ સરકારી નોતરે સ્ટેટ્સમાં ન સંઘરાય, ન બોલાવાય, એ હિસાબે એ નોતરાં ફળ્યાં નહિ. પરંતુ '૬૫ની સાલમાં એકાદ કલાક માટે અચાનક એક જુવાનિયો ફાર્લી રિચમંડ દિલ્હીમાં મને શોધતો આવી ચડ્યો; બારથી એક જમ્યા પહેલાં વાતો કરી; અને '૬૬માં એના ભણવાના ગામમાં મારે ભણાવવા જવાનું છે, એવું છાતી ઠોકીને કહીને મને તૈયારી કરવા જણાવ્યું અને એ ગયો. તે જ સાંજે ફરી મને એણે પકડ્યો. પ્લેન ઊપડે તે પહેલાં બે મિનિટ—ફક્ત બે જ મિનિટની દિલ્હીની એક હોટેલમાં મિ. પોર્ટર મકરે સાથે એણે મારી મુલાકાત કરાવી અને ત્યારથી ઘાટ બેસવા માંડ્યો...

ફાર્લી રિચમંડ આ દેશમાં ભારતનું નાટક-સ્વરૂપ જોવા કે નાટ્યનું શાસ્ત્ર ભણવા નહોતા પધાર્યા. હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજી નાટક ક્યારે આવ્યું, કેમ ભજવાયું, ક્યાં સુધી એનું ટટ્ટુ ચાલ્યું, અને આખરે ગાડું ક્યાં અટક્યું યા ખોટકાયું, એનો સવિસ્તર ઇતિહાસ લખવા માટેની માહિતી એકઠી કરવા પધાર્યા હતા. સરકારી દફતરો, ગેઝેટીઅરો અને જૂનાં છાપાં-ચોપાનિયાં એનાં સાધનો; મદ્રાસ-કલકત્તા-મુંબાઈ એના સંશોધનકાર્ય માટે ખાસ મથકો. પણ ભાઈસાહેબ દિવસે એ દસ્તાવેજી પુરાવા જોતાં થાકે એટલે રાત્રે ત્રણે શહેરોમાં ભજવાતાં નાટકો જોવા જતા. ત્યાં જીવતાં નાટકોમાં રસ લાગી ગયો, હૈયામાં સળવળાટ થયો. ઘણાં માબાપો અને વડીલો આપણે ત્યાં એમ માને છે કે ભારતનો જુવાનિયો અમેરિકા જશે કે તરત જ સહસા, એકેશ્વાસે, ત્યાંની ધરતી પર પગ માંડતાં જ, ત્યાંથી કોઈ કુબેરભંડારીની અલકા કે અલકકિશોરી સાથે પ્રેમમાં પડી જશે. અરે પ્રેમ તો થયા કરશે, પણ પ્રેમ પહેલાં લગ્નની પાળ બાંધી પરણી જ જશે. અને એવું ક્યાંય નથી બનતું એવું તો કોણ મૂરખ કહે! પરંતુ અમેરિકાના જુવાન અહીં ભારતની ધરતી પર પગ મૂકતાં અહીંની કોઈ કિશોરી સાથે પ્રેમમાં પડે છે, પરણે પણ છે, એ વાતની આપણે સાથોસાથ પહેલી વાતની માફક 'હેં!' કરી નોંધ નથી લેતા. જુવાનિયો જ્યાં જવાનો ત્યાં, જુવાનીની મસ્તી તો માણવાનો જ; ભલે પછી ગમે તે દેશ હોય. દિલ ક્યાંક ચોંટ્યું તો ભૂગોળની હદ-સરહદની ગણતરીમાં એ નહિ પડે-પ્રેમની જાણ થતાં આસપાસની હવાની યે ગણતરી નથી રહેતી, તો ભૌગોલિક સરહદોથી તો એ અજ્ઞાત જ રહે એ દેખીતું છે. રિચમંડ ભૈયાનું હૈયું મુંબાઈમાં પીગળ્યું: સરકારી દફતરોમાં નાટક વિષેનાં ઓચરિયાં તપાસતાં નહિ, નાટકશાળામાં નાટક જોતાં, કિશોરીઓનો અભિનય જોઇને, પ્રેમની ગૂઢ ગાઢ ગાંઠ બાંધી એ બન્દા ભારત છોડી સ્વદેશ ઊપડ્યા.

આ છોકરાએ બહુ મહેનત કરી. પહેલું બ્રિટિશ થીએટર ક્યાં ને નાટક ક્યારે ભજવાયું એની તારીખ વાર નોંધણી કરી. જે જે કંપનીઓ અહીં ઊભી થઈ, બ્રિટનથી આવી, નાટકો કર્યાં, તેની ચકાસણી કરી. એ બધાંની યાદી તૈયાર કરી વિવેચનાપૂર્ણ ગ્રન્થ તૈયાર કર્યો. ક્યારે ક્યાં એને ડૉક્ટરેટ મળી, તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. પરંતુ નાટક-સાહિત્યના રસિયાઓએ એક અભ્યાસ તરીકે એનો ગ્રન્થ વાંચવા જેવો છે. આજકાલમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં છપાતો હશે.

બીજી ઘટના: આ મારા સાથીદાર મિત્ર સાથે, વડોદરામાં એક બ્રિટિશ નબીરો પણ ભારતનું નાટ્ય-સાહિત્ય શીખતો હતો. હિન્દના બેત્રણ રંગમંચ પર પાઠ પણ કરી ગયો હતો. તેણે તાજેતરમાં કૅનેડામાં એક યુનિવર્સિટીમાં ભણાવતાં ભણાવતાં ત્યાં એક નવું સંશોધન કરી મને બતાવ્યું, જેની મને કે ઘણા અંગ્રેજી શીખવતા હિન્દમાંના અધ્યાપકોને પણ ખબર નહોતી, અને નથી. યુરોપીય ભાષામાં પહેલું નાટક ક્યારે ભજવાયું?—અકબરની હાજરીમાં લાહોરમાં! ઘણા જેસ્યુઈટ ફાધરોનાં લખાણો ને પુસ્તકો પોર્ટુગલમાં મોજૂદ છે, એમાંથી એકાદ પુસ્તક હાથ આવતાં આ મારા એક વખતના શિષ્ય જૉન ડૂએ આ વાત કાઢી આપી. એ નોંધ કરવાવાળો ફાધર પીઅરે દુ જેરીક. સી. એચ. પેઇને એ પરથી અંગ્રેજીમાં પુસ્તક લખ્યું, એ વાત અમારા જૉનભાઈ, તારવી લાવ્યા. એ પણ ભારતમાં રહ્યા, નાટક ભણ્યા અને વર્ષના છેલ્લા પંદરવીસ દિવસો રહ્યા ત્યારે હિન્દ ફરવા નીકળ્યા.

ત્યાં દિલ્હીમાં હૈયું સળવળ્યું, અને દહેરાદૂનમાં શીખ કિશોરીને પરણી, વહુને પોતાને ત્યાં ઇંગ્લૅંડમાં કેન્ટ તેડી ગયો; સાસુ અને વડસાસુને પગે લગડાવી પછી કૅનેડામાં નોકરીએ ચડી ગયો.

ના જી, સંશોધનોની નીરસ લાગતી, ઘોર ખોદવાની, હાડકાં ચૂંથવાની વાતોથી આપને નહિ પજવું. આ તો નાટકના બે રસિયાઓ ભારતની બે કિશોરીઓના પ્રેમમાં પડ્યા તે કહેવા આટલું આલેખ્યું. અને વળી આગળ ઉપર એ બે શિષ્યપત્નીઓ ગુરુની જે સેવાચાકરી કરે છે, તેના ઈશારારૂપે આલેખવા અહીં આટલું સૂચન કર્યું. (ચાલુ)

પ્રજ્ઞાચક્ષુ કીર્તનકાર શ્રી પુરુષોત્તમદાસભાઈ

મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકોટથી અગ્નિ ખૂણે ૨૦ માઈલ દૂર કોટડા-સાંગાણી નામે ગામ છે. રીબડા રેલવે સ્ટેશનથી અગ્નિ કોણમાં આઠ માઈલ અને ગોંડલ સ્ટેશનથી પૂર્વોત્તરે સાત માઈલ તે દૂર છે. આજથી પચાસ-સાઠ વર્ષ પહેલાં એ ગામથી ગોંડલને માર્ગે એક આધેડ ઊંચા માણસ એકલા, પગપાળા, લાકડીને જમીન પર ઠબકારતા ઉતાવળે ચાલ્યા જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં ખરેડા ગામથી એ જ ગતિએ આવતા બીજા બેઠી દડીના ભાઈ સાથે ભટકાયા. બન્ને એકીસાથે બોલી ઊઠચા : 'કેમ ભાઈ, આંધળા છો? દેખાતું નથી?'

'કોણ તમે? ભગત આદિતરામ કે?' કોટડેથી આવનારે કહ્યું.

'હા ભાઈ, હું આદિતરામ, ત્યારે તમે પુરુષોત્તમભાઈ કે?' 'હા.'

'આતું છે આંધળાનું' કહી બન્ને હસીને ભેટચા અને 'જયશ્રી કૃષ્ણ' કરી પોતપોતાને રસ્તે આગળ વધ્યા.

આ બે અંધ પૈકી ઊંચા બાંધાના જન્મથી અંધ પ્રજ્ઞાચક્ષુ પુરુષોત્તમદાસભાઈની આ વાત છે.

કોટડા સાંગાણીમાં દરજી પીતાંબરને બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ. મોટા પુત્રનું નામ દામજી, નાનાનું નામ પુરુષોત્તમ. દીકરીઓમાં મોટીનું નામ પાનબાઈ, નાનીનું મોતીબાઈ. ચાર ભાંડુમાંથી આજે અઠ્ઠયાશી વર્ષના પુરુષોત્તમભાઈ હયાત છે. મોટા ભાઈ દામજી, માતા પિતા નાનપણમાં ગુજરી જવાથી નસીબ અજમાવવા મુંબાઈ ગએલા ત્યાં યુવાન વયે ઈ. ૧૯૦૯માં બે પુત્ર ને એક પુત્રી મૂકી ગુજરી ગએલા. તેના મોટા પુત્ર નરસીભાઈની ઉંમર ત્યારે સાત વર્ષની. આજે એ ભત્રીજો કાકા પુરુષોત્તમભાઈને પિતાતુલ્ય ને સંતતુલ્ય ગણી સેવા કરે છે.

પુરુષોત્તમદાસભાઈ જન્મથી અંધ, પણ સોળ-સત્તર વર્ષની વયે સમજણા થયા ત્યાં સુધી અંધાપો શું કહેવાય તેની બિલકુલ ખબર ન હતી. આંખ નામે ઇન્દ્રિય જરાકે કામ નથી આપતી એમ બીજાના કહેવાથી સમજવા સિવાય, પ્રકાશ કે દર્શનના તુલનાત્મક અનુભવ વિના, અંધાપો શું કહેવાય એ આમે યે ન સમજાય એવી બાબત છે. કાન અને સ્પર્શથી એ બાળપણથી કોટડા-સાંગાણીની વ્યક્તિઓ તથા સ્થળથી એટલા પરિચિત થએલા કે શેરીના છોકરાઓ સાથે સાતતાળી રમે, (અમુક છોકરાનો અવાજ સાંભળી તેને ઓળખી તેને પકડવા એ દિશામાં દોડીને પકડી પાડે), નદીએ નહાવા જાય, કોટડાને પાદર બે નદી છે તેમાંથી વાછીપરી નદીના જાંબુડિયા વાટે જાંબુના અમુક ઝાડની અમુક ડાળે અમુક ઊંચાઇએ આપસૂઝે જઈ પાણીમાં પડતું મૂકીને તરે! કપડાં પહેરવાનું ભાન પણ પછી આવ્યું. મૂછનો દોરો ફૂટ્યો ત્યાં સુધી તે એમ જ માનતા કે સહુ પોતા જેવા જ છે; ને ઠોકર વાગવાથી કે ભટકાવાથી પડાય, વાગે, એ બધું સૌને થાય જ! આજે પણ એ જ વાત એ કહે છે, પણ કંઈક જુદી રીતે. એ એમ કહે છે કે મૂળ ભગવાનનાં દર્શન વિના', તેમનું શરણું મળ્યા વિના, ભગવાન હાથ ન ઝાલે તો જીવ ઠોકર ખાય, પડે ને દુ:ખી ન થાય તો બીજું શું થાય?

બાળપણથી એક વાર આમ પરિચિત થઈ ગયા પછી તળ કોટડાસાંગાણીમાં કે આજુબાજુના ગામડે જવામાં કોઈ તેમને દોરીને લઈ જાય એવું તો હતું જ નહિ; પણ લાકડી ઠબકારતા એ એટલું ઉતાવળે ચાલે કે સાથે ચાલનાર માણસ પાછળ રહી જાય (જોકે હવે એ ગતિ ધીમી પડી છે). આજુબાજુના એક ગામથી બીજે ગામ રાતવરતના પણ એ એકલા ચાલીને જાય. ક્યારેક ચાલતાં ભજનની લીટી ગાતા હોય. કોઈના ઘરમાં દાખલ થતાં કીર્તનની ધ્રુવલીટી ગાવાની હજી ટેવ છે.

ભજનકીર્તન એ એમનો શૉખ કહો તો શૉખ અને સ્વભાવ કહો તો સ્વભાવ રહ્યો છે. કોટડા-નરેશ મૂળવાજી ઠાકોરે અંગ્રેજોના હાથ તળે રાજકોટમાં રાજકુમાર કૉલેજમાં નવી કેળવણી લીધેલી, છતાં એ પ્રાચીન પરંપરાના તદ્દન નિરભિમાન, ગોબ્રાહ્મણ-પ્રતિપાળ દેવીભક્ત હતા. ઘણા સારા સંગીતજ્ઞ કીર્તનકાર હતા. દર વર્ષે નવરાત્રિના ઉત્સવમાં તેમની ગરબી જોવા, તેમને ગરબી ગવડાવતા જોવા-સાંભળવા, તબલાં, મૃદંગ, પખવાજ, નગારાં વગેરે બજાવતાં સાંભળવા છેક ઉત્તર ભારતમાંથી તજજ્ઞો, કાઠિયાવાડ-રાજસ્થાનનાં રજવાડાં ને દેશભરના ભાવિકો ખાસ કોટડા-સાંગાણી આવતા. ઉત્સવ ઉપરાંત પણ તેઓ તે પ્રાચીન ભજનકીર્તન તેમજ સ્વરચિત પદો જાહેરમાં ગાતા. એ પરમ ધાર્મિક ભક્ત રાજાને સાંભળવાનો લાભ લેવાનું પુરુષોત્તમભાઈ ચૂકતા નહિ. તેમાંથી એમને કીર્તન રચવાની સ્ફુરણા થઈ ને 'અમે તમે સહુ એક છીએ' એ પદથી કીર્તનભજન લખવાની શરૂઆત કરી. 'મૂળ ભગવાન સિદ્ધાંતમાળા' નામે મૂળવાજી ઠાકોરના નામને આવરી લેતો તેમનાં કીર્તનપદોનો દળદાર સંગ્રહ તેમના ભક્તચાહકોની ઇચ્છાથી પ્રકટ થયો છે.

પુરુષોત્તમદાસભાઈ ચૈતન્ય સંપ્રદાયના ભક્ત છે. આ પ્રજ્ઞાચક્ષુ ભક્તે કાશી વગેરે સ્થળે એકલા યાત્રા કરી છે, સાધુસંત સાધ્યા છે. સંન્યાસ લેવાના ઉદ્દેશથી એ કાશી ગએલા, પણ કોઈ સંન્યાસીએ તેમને દીક્ષા ન આપી. પરીક્ષક સંન્યાસીઓએ તેમને કહ્યું: 'દીક્ષા લેવાની તમારે જરૂર નથી. તમે જન્મ ને સ્વભાવથી સંન્યાસી છો, પછી દીક્ષાથી શો ફાયદો થવાનો છે?' આમ એમણે ભગવાં નથી પહેર્યાં, પણ એમના ભગવા હૃદયે ઘણા ભક્તો બનાવ્યા છે. એ ભક્ત મુમુક્ષુ જનો એમનો સત્સંગ મેળવવા એમને પોતાને ત્યાં પોતાને ગામ તેડી જાય છે. હમણાં જ ગયા સપ્ટેમ્બર માસમાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં ડાંગ-જિલ્લામાં આહવા ગામે સત્સંગ માટે રહી આવ્યા.

માળામાં, ભજનકીર્તનમાં અને સત્સંગ-કથાવાર્તામાં એમનો સમય જાય છે. જોકે પોતાની યુવાનીમાં ભાઈ ગુજરી જતાં, કુટુંબ પ્રત્યે પોતાની સાંસારિક ફરજ અદા કરવા તેઓ જૂનાગઢના હરિકીર્તનકાર જયકૃષ્ણ નથુરામની કીર્તનમંડળીમાં તબલાં બજાવવા તથા ગાવા માસિક અમુક પગારથી રહેલા. એક વાર એ મંડળી જુદેજુદે શહેર ફરતી કરાચી ગઈ. ત્યાં નિત્યકીર્તન કરવા છતાં કશું ધનોપાર્જન થયું નહિ. એક રાત્રે પુરુષોત્તમભાઈ નિત્યના કીર્તનસ્થળે પહોંચ્યા ત્યાં ખબર મળ્યા કે જયકૃષ્ણભાઈ તો જેમને ત્યાં ઉતારો હતો તેમને પણ કહ્યા વગર, અચાનક કરાચી છોડી ચાલ્યા ગયા છે. શા માટે ચાલ્યા ગયા હશે તેની અટકળ સિવાય કંઈ માહિતી ન મળી. પુરુષોત્તમદાસભાઈ પોતાના દૂરના જ્ઞાતિજન સંબંધીને ત્યાં ઊતરેલા ને ત્યાં જમતા. તેમણે બે દિવસ રાહ જોઈ. પોતાની પાસે કંઈ પૈસા ન હતા. અંતે જેને ત્યાં મફત ખાધું હતું તેની પાસેથી ઓછામાં ઓછા પૈસા લેવાના ઈરાદાથી, કરાચીથી મુંબાઈ આવતી સ્ટીમર પરની ડેકની ટિકિટ લેવડાવી તે મુંબાઈ ઊતર્યા અને ભત્રીજો નરસીદાસ વિલેપાર્લે રહેતો હતો ત્યાં ગયા. તેની પાસેથી પૈસા લઈ, કરાચીના સંબંધીને મની ઑર્ડરથી તરત મોકલી, તે કોટડા-સાંગાણી આવ્યા. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે જયકૃષ્ણભાઈ જૂનાગઢ આવેલા છે, તેથી તેનું કુશળ

પૂછવા તે જૂનાગઢ ગયા. પગાર સંબંધી કે એવી તેમણે કંઈ વાત ન કાઢી. જયકૃષ્ણભાઇએ પોતાનું દુઃખ વર્ણવતાં જણાવ્યું કે કરાચીમાં કંઈ જ કમાણી ન થવાથી, ને ઊલટું કરજ વધવાથી, મૂંઝાઇને પેટી-તબલાં વગેરે સાજ ને સામન ત્યાં જ છોડીને પોતે નાસી આવ્યા છે અને તેથી હવે ધંધા વગરના થઈ પડવાથી રખડી પડચા છે, દુઃખી છે.

પુરુષોત્તમદાસભાઈ આ વાત સાંભળી રહ્યા. કંઈ બોલ્યા નહિ. તે જ દિવસે કોટડે પાછા આવી, ગાંઠે થોડા પૈસા લઈ, એકલા ટ્રેઈન-માં બેસી કરાચી ગયા; અને જયકૃષ્ણભાઈ જ્યાં ઊતરેલા તે ભાઈને મળી, તેનું જયકૃષ્ણભાઈ પાસે નીકળતું લેણું ચૂકવી, કીર્તનકારનો બધો સાજસામાન લઈ વળતી ગાડીમાં પાછા જૂનાગઢ આવીને જયકૃષ્ણ-ભાઈને તે સુપરત કર્યો. જયકૃષ્ણભાઈએ ઘણા યત્ન કર્યા, પણ જવા-આવવાના ખર્ચ પેટે પાઈ પણ ન લીધી, એટલું જ નહિ પણ પોતાનો ચડેલો પગાર જયકૃષ્ણભાઈને બ્રાહ્મણ ગણી કૃષ્ણાર્પણ કરી પાછા કોટડે આવ્યા. ધનોપાર્જનનો તેમનો આ પહેલો ને છેલ્લો યત્ન હતો.

મારા દાદા કાનજી હરિરામ કોટડા-સાંગાણીમાં ઈ. સ. ૧૮૭૫ થી ૧૯૧૧ સુધી રાજવૈદ્ય હતા. આ વૈદ્ય-કુટુંબ સાથે તેમના કુટુંબને ઘર જેવો સંબંધ. કુટુંબમાં એવા સ્વજન થએલા કે વૈદ્યરાજના ભત્રીજા, ભાવનગર રાજ્યના દીવાન અને પછી એડમિનિસ્ટ્રેટર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને તેમનાં પત્ની લેડી રમાબહેન પટ્ટણીના આગ્રહથી તેમને ત્યાં ભાવનગરમાં બબ્બે માસ રહેવા આવતા.

એ વૈદ્યરાજ પાસેથી પુરુષોત્તમભાઈ બાળપણથી તરતાં અને શત-રંજ રમતાં શીખેલા. પોતાનું પ્યાદું કે મહોરું કઈ તરફ કેટલું ચાલવું એ પોતે જણાવે, અને સામે રમનાર પોતાની ચાલ જણાવે એટલે પોતે પોતાની ચાલ કહે! આ જાતની રમતમાં સાધારણ રમનાર એમને ન જીતી શકે એટલું સારું તે રમતા! પરમાર્થ તરફ મન વળવાથી આવી રમત તેમણે છોડી દીધી, છતાં એ ધારણશક્તિનો ઉપયોગ તે-મણે જીવનમાં પરમાર્થમાં ઘણો કર્યો છે. સ્પર્શજ્ઞાનથી તથા સૂંઘવાથી વસ્તુઓ ઓળખવા ઉપરાંત દેશી ઓસડિયાંના ઉપયોગ તે જાણે છે. ગામમાં કોઈ માંદુંસાજું હોય તો પોતાથી બને તે સેવા કરી છૂટવાનો એમનો સ્વભાવ છે. મને એનો એક પ્રસંગ યાદ છે.

મારા દાદા વૈદ્યરાજ કાનજીભાઈનું ઈ. ૧૯૧૧માં અવસાન થયું ત્યારે વીશએકવીશ વર્ષની વયના મારા પિતાએ કૉલેજ છોડી રાજકોટ-માં ધંધો શરૂ કરેલો. મારાં મોટીબાને કોટડા-સાંગાણીના લોકોનો વર્ષોજૂનો પરિચય, અને ત્યાં એ દેવી સમાન ગણાતાં. વળી ઈ. સ. ૧૯૧૨–૧૩માં એ બન્ને આંખે તદ્દન અંધ થયાં, તેથી પોતાને પરિ-ચિત ઘરમાં અને ગામમાં રહેવા એમનું મન વધુ ખેંચાતું. આથી તેમને ઇચ્છા થાય ત્યારે અમે રાજકોટથી કોટડા જઈ ચાર-છ માસ રહી આવતાં. મારા પિતા મોટીબાને તથા મારાં માને અમ બાળકો સહિત મૂકી જતા ને પોતે પંદરવીશ દિવસે રાજકોટથી એકાદ દિવસ આવી ખબર કાઢી જતા. કોટડામાં અમારી જ્ઞાતિનું બીજું ઘર ન હતું.

મને એ દિવસો, અને ખાસ કરીને મુસાફરીના પ્રસંગો સ્મરણે તાજા જેવા છે, કારણ કે મને તેમાં બહુ આનંદ આવતો. રાજકોટથી કોટડે જવા માટે સાડાનવ દસે ઊપડતી ટ્રેઈન મળતી અને રસ્તો ચઢાણવાળો હોવાથી એ દિવસોમાં રીબડા સુધીનો બાર માઈલનો રસ્તો કાપતાં ટ્રેઈનને પોણો કલાક થતો. અમે ક્યારેક રીબડા તો ક્યારેક ગોંડલ સ્ટેશને ઊતરતાં અને પાલાવાળા ગાડામાં બેસી બાકીના આઠ માઈલની મુસાફરી કરતાં. બન્ને રસ્તે જતાં માર્ગમાં લગભગ અધવચ્ચે મોટો વડલો અને પાસે ભરેલી વાવની જગ્યા આવતી. એ વખતે લગભગ બાર થતા. મારાં મોટીબાનો આગ્રહ એવો હતો કે બારથી ત્રણના બપોરના સમયે ઢોર પાસેથી કામ ન લેવાય, એટલે વડલે ગાડું છૂટે. સવારે નીકળતી વખતે અમે જમ્યાં ન હોઈએ, અને માર્ગમાં ટ્રેઈનમાં ખવાય નહિ, આથી વડલા તળે અમે બેસીએ. મારા પિતા વાવમાંથી ઘડો પાણી ભરી નહાય. વડ નીચે પાણી છંટાય. વડનાં પાનનાં પતરાવળાં થાય અને એની છા-યામાં બેસી ભાતું ખાઈએ. પછી ત્રણચાર વાગ્યે ફરી ગાડું જોતરાય ને અમે કોટડે પહોંચીએ. એ સાંજે પુરુષોત્તમદાસભાઈ આવ્યા જ હોય ને બે કલાકથી વધુ બેસે. વડ નીચે ભાતું ખાઈ આજુબાજુની વાડમાંથી મેં ને મારી બહેને મોરનાં પીછાં ભેગાં કર્યા હોય તે હું બતાવું ને તેઓ 'મુકુન્દ ભગવાનને મોરપીંછનો મુગટ હોય. તારે એ પેરવો પડશે, વાંસળી વગાડવી પડશે', એમ કહીને એ હેત કરતા.

ઈ. ૧૯૨૨માં આ રીતે અમે કોટડે હતાં. મારી વય ત્યારે સાત વર્ષની હશે. મારાં કાકાકાકી રાજકોટ હતાં. મારાથી દોઢ વર્ષે નાની બહેન નીરુ સખત માંદી પડવાથી મારા પિતા કોટડે આવેલા. ડૉક્ટર-ની દવા ચાલુ હતી, પણ મંદવાડ વધતો ચાલ્યો. તાવ, તાણ, આંચકી ઉત્તરોત્તર વધતાં ગયાં. ગામનાં ઘણાં લોકો ખબર કાઢી જતાં; પણ પુરુષોત્તમભાઈ તો સવારથી બેઠા હોય તે બપોરે જમવા જાય અને ખાઈને આવે તે રાતે વાળુ કરવા જાય; વાળુ કરીને ક્યારેક રાતે પણ આવે અને ગામના કામનો આંટો પોતે પણ ક્યારેક ખાઈ આવે.

એક સાંજે મારી બહેનને આંચકી આવી તે પાછી ન વળી. ને પછી ઝોબો આવી ગયો. મારી મા હેબતાઈને રડી પડી. મોટીબા અંધ. એમને મારા પિતા ઘણા પોચા મનના હોવાનો ને મારા કાકા હિંમતવાન, જોરદાર, વ્યવહારમાં ન મૂંઝાય તેવા હોવાનો ખયાલ હતો. આથી જ્યારે મારી બહેનને ઝોબો આવી ગયો એવી હાલત થઈ ત્યારે મારાં મોટીબાએ કહ્યું: 'વજ્ર, ચંપકને તાર કરી બોલાવી લે.'

'તારથી ધ્રાસકો પડશે, માટે નથી કરવો.' મારા પિતાએ કહ્યું.

'તો એને અત્યારે જઇને કોણ તેડી લાવે?'

'અત્યારે તો ગાડી રીબડેથી યે ઊપડી ગઈ હોય. હવે તો કાલ પર વાત જાય.' મારા પિતાએ કહ્યું. રીબડેથી એક ટ્રેઈન સવારે આશરે અગિયારે ને સાંજે ૬–૭ વાગ્યે રાજકોટ જવા માટે મળતી.

આ વાત થતી હતી ત્યારે જે સંબંધીઓ આવેલા તેમાંથી બેચાર જણે બીજે દિવસે જવા તૈયારી બતાવી, ને કોણે જવું, કાકાને શું કહેવું વગેરે નક્કી કર્યું. એ વખતે આ પુરુષોત્તમકાકા ઓસરીની થાંભલીને અઢેલીને બેઠા હતા. મારી બહેનને ઝોબો વળી ગયો, સહુ સંબંધીઓ ગયા, પછી પુરુષોત્તમભાઈએ જવાની રજા માગી. મોટીબાએ રાતે ફરી આંટો ન ખાવાનું કહી રજા આપી. પુરુષોત્તમભાઈ લાકડી ઠબ-કારતા કીર્તનની લીટી ગાતા ગયા.

એ પોતાને ઘેર જાય છે એમ સહુએ માનેલું, પણ પોતાના ઘરની શેરી આવતાં એમણે હાક મારી: 'કોણ છે આટલામાં?'

એક ઊકરાએ જવાબ દીધો, એટલે તેને પાસે બોલાવી કહ્યું: 'હમણાં નહિ, પણ થોડી વાર પછી મારે ઘેર જઈને કે'જે કે હું રાજ-કોટ જાઉં છું ને કાલે સવારે પાછો આવીશ. મારી વાંસે કોઈ ન આવે.'

અરડોઈ દરવાજે થઈ તે ઊતરતી રાતે લાકડી ઠબકારતા રીબડાને પંથે એકલા ચાલતા થયા. ઘણી વાર ચાલીને જવાથી રસ્તો પરિચિત હતો, પણ રાતવરતનો તદ્દન નિર્જન રહેતો. એવે રસ્તે લાકડી ઠબ-કારતા, આઠ માઈલ ચાલી રીબડા સ્ટેશને પહોંચી ગયા; અને ત્યાંથી, આ બાજુથી આ બાજુ એમ બંને વાટે લાકડી ભટકા- (અનુ. પૃ. ૨૭)

હંગેરીનો કલાવારસો

હંગેરીના લોકો પોતાને અસલ મૅગ્યાર વંશના ગણાવે છે. મનાય છે કે નૈઋત્ય એશિયા તરફથી એ પ્રજા પૂર્વ યુરોપમાં પ્રસરેલી. એશિયા તરફથી યુરોપમાં ઊતરી આવેલી મોટા ભાગની પ્રજા સ્લાવ હતી, જ્યારે આ મૅગ્યાર એમનાથી તદ્દન જુદી છે. ઈ. ૮૯૪માં એમણે પૂર્વ યુરોપ પર હુમલાઓ કર્યા એ પહેલાંની એમના વિષે બહુ ચોક્કસ માહિતી પ્રાપ્ય નથી. હંગેરીના ઇતિહાસમાં એક મહાન લડવૈયા અને મુત્સદ્દી તરીકે વિખ્યાત સ્ટીફને રાજા બનીને ઈ. ૯૯૬માં આ પ્રજાને સંગઠિત કરી, એમનામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રસાર્યો અને પશ્ચિમના દેશોમાંથી એમને કલાકૌશલ શીખવવા યોગ્ય લોકોને આમંત્ર્યા. એના અવસાન પછી યુરોપનાં રાષ્ટ્રોની અંદરોઅંદરની લડાઈઓ, ઑટોમાન તુર્કનું એમના પર દોઢ સદી સુધી ચાલેલું શાસન, ઑસ્ટ્રિયાની હકૂમત વગેરે ઉપરાંત વિશ્વયુદ્ધોમાં અનેક રીતે સહન કરવા છતાં હંગેરીની પ્રજાએ પોતાનું

તારકસબની સુંદર ભાતથી ખચિત પંદરમી સદીનો જામ ને બારમી સદીનું પિત્તળનું એક સુંદર શિલ્પ

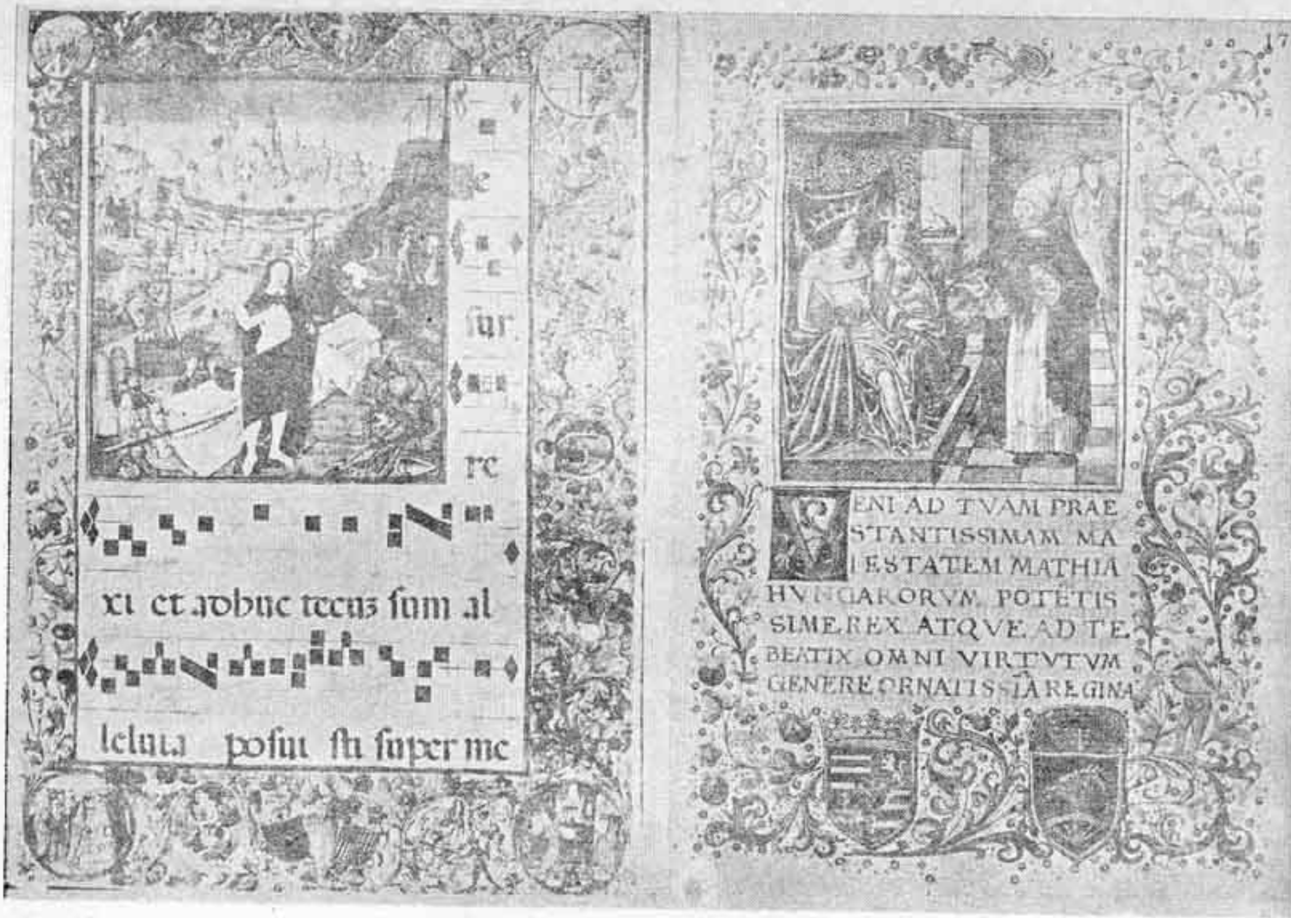
એક આગવું જ વ્યક્તિત્વ અને ગૌરવ જાળવ્યું છે. એમના રસમોરિવાજ અને કલાસંસ્કૃતિમાં તેઓ આસપાસના મુલકો કરતાં અનેક રીતે ભિન્ન રહ્યા છે. અને એથી એમની કલાકૃતિઓ બહારના જગતમાં બહુ પરિચિત થઈ નથી પણ હમણાં લંડનમાં વિક્ટોરિયા ઍન્ડ આલ્બર્ટ મ્યૂઝિયમમાં 'હંગેરિયન કલાવારસો'-ને નામે એક પ્રદર્શનમાં ત્યાંની કળા સમગ્રપણે પ્રથમ વાર રજૂ થઈ છે.

ઇજિપ્તની પેઠે મૃત મૅગ્યાર રજવીઓ:ના શબ સાથે પણ કિંમતી જણસો અને જર ઝવેરાત દાટવામાં આવતું. નવમી-દસમી સદીના

ડાબી બાજુ: સેળમી સદીનો હંગેરીની ચિત્રકળા– 'દેવીકોપ'; ન.ચે: 'દેવળને સમર્પિત જીસસ'–કાષ્ઠકોતરણી અને ચિત્રનો સુંદર સમન્વય.

પંદરમી સોળમી સદીની ગ્રંથચિત્રણાના બે ઉમદા નમૂના

ફ્રાંસના રાજવી ચાર્લ્સ આઠમાએ હંગેરીના મેથિયાસ કૉર્વિનસને ભેટ આપેલા એક સુંદર સચિત્ર પુસ્તકનું પાનું. એની નીચલી શોભનપટ્ટીનો ભાગ મોટો કરીને નીચે આપ્યો છે. એની આલેખના અને લખાણનો કેટલોક ભાગ બુડાપેસ્ટમાં થએલો. (જમણી બાજુ) નેપલ્સમાં તૈયાર થએલા ગ્રંથના પાના પર એના લેખકનું, નેપલ્સના રાજપ્રતિનિધિ તરીકે રાજા મેથિયાસ કૉર્વિનસ અને તેની રાણીને ઉદ્‌બોધન.

એમના એવા ઉત્ખનિત અવશેષોથી આ પ્રદર્શનનો આરંભ થઈ એમાં આગળ જતાં ત્યાં વિકસેલા ધાતુશિલ્પના સુંદર નમૂના, બારીક તારગૂંથણીથી શોભિત અવનવાં પાત્રો વગેરે પણ એમાં રજૂ થયાં છે. પંદરમી સદીમાં હંગેરીની કળા વધુ વિકસી ત્યારથી અનેક સુંદર ચિત્રકૃતિઓ એ સમયનાં સુંદર ઘરેણાં ભરતગૂંથણના કલામય નમૂના, કાષ્ઠશિલ્પો વગેરે દ્વારા હંગેરીની કળાની લાક્ષણિકતાઓનો એક અચ્છો ચિતાર રજૂ થયો છે.

રમણિકલાલ સોલંકી

(આ સાથેના બધા ફોટોગ્રાફ લંડનના વિક્ટોરિયા ઍન્ડ આલ્બર્ટ મ્યૂઝિયમના સૌજન્યથી)

જમણી બાજુ: સત્તરમી સદીના હંગેરીના ભરતકામનો એક નમૂનો. એની કિનાર ૧૯મી સદીમાં ઉમેરેલી મનાય છે.

ચિત્રકાર ચર્ચિલ

આ દૃશ્યચિત્ર ઇંગ્લંડના જગવિખ્યાત મુત્સદ્દી સર વિન્સ્ટન ચર્ચિલે ચીતરેલું છે.

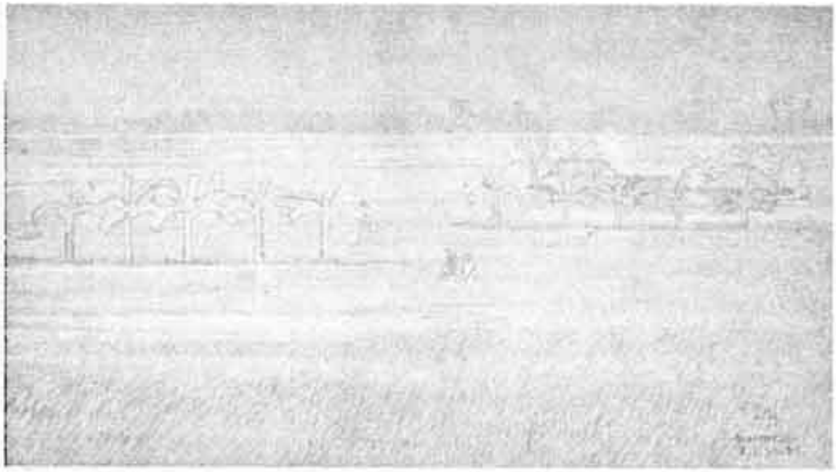
'ગૉલ્ફ કે બ્રિજ જેવી રમતોમાં કે અહીં-તહીં ફરતા રહેવા પાછળ સમય બગાડવા કરતાં મનને કેળવવા તથા રોકાએલું રાખવા માટે ચિત્રકળા શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે' એ ખયાલથી પહેલા મહાયુદ્ધના અરસામાં ચાલીસ વર્ષની ઉમરે એમણે ચીતરવાનો આરંભ કર્યો.

તુર્કી જર્મની વિગ્રહ વેળા પૂર્વ ભૂમધ્યના પ્રદેશોમાં એમને એકાએક જવાનું થયું ત્યારે યે પોતે રંગપીંછી સાથે જ રાખેલાં. અને એ જ રીતે દરેક સ્થાનાંતર વખતે પણ તેઓ ચિત્રકામની સામગ્રી તો સાથે રાખતા જ. ઘણાં વર્ષો સુધી એમાં આફ્રિકાના વિષયોનું પ્રાધાન્ય રહેલું, પરંતુ રોમના ફોરમ, ઍથેન્સનાં દેવળ, પિરામિડો વગેરે ઉપરાંત જેરૂસલેમ, વેનિસ, આલ્પ્સ, દક્ષિણ ફ્રાંસ ને કૅનેડાનાં દૃશ્યો પણ એમણે ચીતરેલાં. ઈંગ્લંડનાં દૃશ્યોમાં ખાસ કરીને ચાર્ટવેલ, ચેકર્સ જેવાં પોતાના નિવાસનાં ગ્રામગૃહો એમણે વિશેષ ચીતર્યાં.

વ્હિસ્લર, સાર્જન્ટ, કૉન્સ્ટેબલ અને મોનેતનાં ચિત્રોના તે પ્રશંસક હતા. એ સૌની શૈલીની અસર એમનાં ચિત્રોમાં વરતાય છે.

ચર્ચિલને તસવીર કરતાં દૃશ્યચિત્રોમાં—ખાસ કરીને નૌકાઓનાં ચિત્રોમાં વધારે ફાવટ હતી. મહાવરા માટે એમણે કેટલાંક નામી ચિત્રોની અનુકૃતિઓ પણ કરેલી. પોતાની ચિત્રપ્રવૃત્તિ દ્વારા જગતને કોઈ અમર કલાકૃતિ આપવાનો એમનો ઉદ્દેશ હતો જ નહિ. 'ચિંતા ને મગજના પરિશ્રમના દિવસોમાં માનસિક સમતુલા જાળવવા આંખ અને હાથની કારીગરી પાછળ રોકાવાના હેતુથી તેઓ ચિત્રો દોરતા. પોતાની આ પ્રવૃત્તિને તેઓ કેવળ 'રંગપેટીની સહેલ' ગણાવતા.

જમણી બાજુ(ઉપર): પ્રતાપ જાડેજા–રાજકોટ અને (નીચે) નિરંજન દલાલ–વિલેપારલેનાં અભિનંદન-પત્રો પરનાં સુંદર આલેખનો.

નવા વર્ષના અભિનંદનપત્ર પર કલાકાર ઇન્દ્ર દુગડે કરી મોકલેલું સુંદર દૃશ્યચિત્ર

નવા વર્ષનાં અભિનંદન-પત્રો

દર વર્ષે 'કુમાર'ના વાચકો અને મિત્રો તરફથી સંખ્યાબંધ અભિનંદન-પત્રો આવે છે. કાલીઘેલી કે સિદ્ધ હથોટીથી એના પરની અવનવી કલામાં પોતાને હાથે જ કંઈક કરી મોકલવાના આગ્રહ પાછળ 'કુમાર' પ્રત્યેનો જે પ્રેમ વરતાય છે એથી અમે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. અહીં અને પાછળ આ વર્ષે આવેલાં અભિનંદન-પત્રો ઉપરની કેટલીક કૃતિ આપી છે.

ડાબી બાજુ કચ્છ માંડવીના કરસુખ સોદાગરની કૃતિ છે. કૅમેરામાં એક્સપોઝ થઈ ગએલી ફિલ્મના ખાલી (અને એથી પારદર્શક) રહેલા ભાગ પર વૉટર-પ્રૂફ શાહીવાળા અંગૂઠાની છાપ પાડીને અને પછી તેના પર ખૂટતી વિગતો પછી યા કલમથી ચીતરી લઇને બનાવેલી નૅગેટિવ પરથી કાઢેલો આ કૉન્ટેક્ટ પ્રિન્ટ છે.

ઉપર: ધંધુકાના આઈ. એન. તેલાટના અભિનંદન-પત્ર પરની કળાનું લિનોકટ. ડાબી બાજુ મથાળેથી જમણી તરફ: શ્રી બિહારીલાલ બારભૈયાનું બાટિક, શ્રી યજ્ઞેશ્વર શુક્લનું લિનોકટ એ પછી રમેશ પડચા-વડોદરા, પરશુરામ મહેતા-અમદાવાદ, અનિલ ?, બલવંત જોષી-રાજકોટ, સુરેશ શેઠ-ભાવનગર, જ્યોતિષ જાની-વડોદરા, રમેશ સોની-સુલુંદ (વચ્ચેનો ફોટોગ્રાફ), ભૂપત લાડવા-રાજકોટ અને જે. પંચાલ-રાજકોટ-ની કૃતિઓ છે. છેલ્લી પટ્ટીમાં સાંટાક્રુઝના રાજેન્દ્ર શેઠે મલોખાની ડગળી ચોડીને મીણબત્તીનું સૂચન કરેલું છે.

સૂરસાધકનો દેહવિલય (અનુ૦ પૃષ્ઠ ૧૭થી) પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારતાં ગરબાની ઉત્પત્તિ વિષેનો ઉલ્લેખ તાજો કરવા તેમણે સંગીત-રત્નાકર મંગાવ્યું. મહેનત ઓછી કરવા મેં મારી પાસે એ શ્લોક છે એમ જણાવ્યું પણ नामूल्यं लिख्यते किंचित् એ વિદ્વદ્ પ્રણાલી અનુસાર તેમણે લાયબ્રેરીમાંથી પુસ્તક મંગાવ્યું ત્યારે જંપ્યા.

સામાન્ય રીતે સંગીતકારોને કોઈ ને કોઈ વ્યસન હોય છે; પરંતુ પંડિતનું જીવન સાત્ત્વિક હતું. ચા અને તેલ-મરચું પણ તેઓ વર્જ્ય ગણતા. જન્મે અને કર્મે તેઓ સાચા બ્રાહ્મણ હતા. વિધિનું વૈચિત્ર્ય એ છે કે જેણે છૂટે હાથે ગળામાં મધુરતા પીરસી હતી તેણે જીવનનાં પાછલાં વર્ષોમાં વાચા ઉપર જ રોગનો હુમલો કર્યો! ગયે વર્ષે છેલ્લું મળવાનું બન્યું ત્યારે લાગ્યું કે દીપક ટમટમે છે પણ તેલ ખૂટતું જાય છે.

આજે એમનો ક્ષરદેહ વિલીન થયો છે પણ ભારતીય સંગીતમાં તેમણે કરેલું અર્પણ એ એમનો મહામૂલો વારસો છે, એમના આત્માને પ્રભુ પરમ શાંતિ અર્પો.

રાજ્યપાલ શ્રીમન્નારાયણ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૦થી)

એમનો અંગ્રેજી કાવ્યોનો સંગ્રહ 'The Fountain of Life, અને મૈથિલીશરણ ગુપ્તની પ્રસ્તાવનાઓ સાથે પ્રસિદ્ધ થએલા હિન્દી કાવ્ય-સંગ્રહો 'હોલી કા રાગ', અને 'રજની મેં પ્રભાત કા અંકુર'. ગાંધીઅન અર્થશાસ્ત્રના પુરસ્કર્તા શ્રી મન્નારાયણનાં Gandhian Plan for Economic Development for India, Gandhian Constitution for Free India, The Medium of Instruction, On Education, Two Worlds, One Week with Vinoba, Towards a Socialist Economy, India and China, India's Current Problems, Principles of Gandhian Planning, Trends in Indian Planning, Socialism in Indian Planning, Socialist Pattern of Society, The Tragedy of a Wall' આદિ અંગ્રેજી અને 'સેગાંવ કે સંત' અને 'ઇતની યે પરેશાની કયોં?' હિન્દી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

આવા, કામની ભારે લગનવાળા, મધુર વાણી ધરાવતા, સાથીઓનાં સુખદુઃખ માટે સદા ચિંતાતુર, વિદ્વાન, ને ચારિત્ર્યસંપન્ન રાજ્યપાલ પામવા માટે ગુજરાત ગૌરવ સાથે આનંદ અનુભવે છે, ગુજરાત વ્યવહારુ, ઠરેલ ને કાબેલ રાજ્ય તરીકે ઘણી કીર્તિ કમાઈ ચૂકયું છે. આ નવા રાજ્યપાલને હાથે સવિશેષ પ્રશસ્તિ મેળવે તો નવાઈ નહિ.

સૂરસાધકનો દેહવિલય

ડૉ. સુસ્મિતા મ્હેડ

આજથી ત્રણચાર દાયકા પૂર્વેનો પ્રસંગ છે. અમદાવાદમાં સંગીતની મહેફિલ જામી હતી. ત્યારે જમાનો હતો મુસ્લિમ ગાયકોનો. ગુજરાતીઓ શાસ્ત્રીયસંગીતમાં પારંગત બને એ તો વિરલ ઘટના. આમ જનતા એમ માનતી કે આ તાન-આલાપમાં આપણો ચંચુપાત થવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ આ મહેફિલ નિરાળી નીવડી. સંગીતજ્ઞો ને અનભિજ્ઞો સહુએ એ જલસામાં એકસાથે રાગ-રાગિણીનો જાણે કલ્પનાચક્ષુથી સાક્ષાત્કાર કર્યો. 'તોડી' કર જોડી પ્રોષિતભર્તૃકા વિરહિણીના સ્વાંગમાં નજર સમીપ હૃદયવ્યથા ઠાલવતી ઊભેલી ભાસી, તો 'બહાર'નો બહાર ઓર જ ખીલી ઊઠયો.

એ જલસો હતો પંડિત શ્રી ઓમકારનાથ ઠાકુરનો, જેમનો હમણાં જ (૨૯-૧૨-'૬૭) સ્વર્ગવાસ થયો. પદ્મશ્રી, ડી. લિટ્, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકના પ્રાપ્તકર્તા, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ખ્યાતનામ ઓમકારનાથ એ સમયે તો નહોતા, પરંતુ એક પ્રતીતિ ત્યારથી જ થતી કે શાસ્ત્રીય સંગીતને કલાના મૂર્ત રૂપે જનતાના હૈયા સુધી પહોંચાડવાનો કોઈ કીમિયો આ ગાયકને હાથ લાગ્યો છે.

કલા એ સાચી કલા હોય તો માત્ર એના આસ્વાદથી જ ભાવકના ચિત્તંત્રને ઝણઝણાવી શકે છે એ સિદ્ધ કર્યું પંડિત ઓમકારનાથે. સ્વરસપ્તકની સુરાવલિની સાથેસાથે તેઓ છૂટે હાથે ભાવની લહાણ કરી શકતા. અમદાવાદના ગાંધર્વ વિદ્યાલયની રજતજયંતી પ્રસંગે તેમણે સંગીતની જે રસલહાણ કરી તેમાં 'કરત હો જુઠી જુઠી બતિયાં નેહકી'માં નટરાગની સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીયતા સાચવીને દક્ષિણ નાયકને ઉપાલંભ આપતી માનિની નાયિકાનું ભાવચિત્ર તેમણે ખડું કરેલું. મુખભાવ કરતાં પણ સ્વર, કાકુભેદથી, ઉચ્ચારશુદ્ધિથી, ખુલ્લે ગળે ગાવા છતાં માધુર્યની એકાદ માત્રા યે ઘટવા ન દઇને તેઓ જે રીતે ભાવાભિવ્યક્તિ કરતા તે બહુ ઓછા શાસ્ત્રીય સંગીતના ઉપાસકોને સિદ્ધ થએલું હોય છે. મુખની વિકૃતિ, શરીરના હલનચલનનો અતિરેક એ શાસ્ત્રીય સંગીતકારોની સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓની એમને ખૂબ ચીડ હતી અને પોતાના શિષ્યો એ ટેવોમાંથી મુક્ત રહે તે માટે સજાગ રહેતા.

સામાન્ય રીતે પાંચસો હજારની સંખ્યાથી આરંભાતા સંગીતના જલસામાં ભૈરવી વખતે હાજરી માંડ પચાસની રહે છે. પરંતુ પંડિતજીના જલસામાં ઘણી વાર રસલીન બનેલી સૅંકડોની સંખ્યામાં હાજર રહેતી જનતા, માલકોશના શાસ્ત્રીય તાનપલટાથી ગુજરાતને રસતરબોળ કરતી 'પગે ઘુઘરું બાંધી નાચતી મીરાં'નું ચિત્ર જોતી; કે 'જોગી મત જા મત જા'માં ગાયકને જ જાણે એ ભાવનું નિવેદન કરતી. નરસિંહ કે તાનસેને મલ્હારથી વર્ષા આણ્યાની, દીપકથી દીવા પ્રગટાવ્યાની વાતો સાંભળીએ છીએ. સંગીતની એ અદ્દ્ભુત શક્તિનું 'અગરચંદન કી ચિતા'નું જલવું પંડિતજીએ મૂર્ત કર્યું ત્યારે ભાન થયું.

કદાચ એમ લાગે કે ભાવગીત સંગીત અને શબ્દના સુભગ સમન્વયથી આ અસર ઉપજાવે; પરંતુ વાણીથી નિરપેક્ષ રીતે માત્ર સુરાવલિ જ હૃદયને ડોલાવી, વિગલિત વેદ્યાન્તર કરાવી કેવી ભાવસમાધિમાં રસલીન કરી શકે છે તેની પ્રતીતિ બુડાપેસ્ટની શાન્તિપરિષદમાં વેદોક્ત શાંતિપાઠ, સંસ્કૃત ભાષાથી અપરિચિત લાખોની મેદનીમાં એમણે રજૂ કર્યો ત્યારે થઈ. તેમણે પરદેશી પ્રજામાં ભારતનો શાંતિસંદેશ કેવી કલાત્મકતાથી મૂર્તિમંત કર્યો તેનું બયાન હંગેરિયન સાહિત્યકાર શ્રી કેરીન્થી ફ્રૅરેંગે એક લેખમાં આપ્યું છે તેના થોડા શબ્દો જોઈએ:

"એક લાખની મેદની ઊંચે શ્વાસે સ્થિરચિત્તે જુએ છે...સંગીતકાર તંત્રીને ઝણઝણાવે છે. ગાયક ગાન શરૂ કરે છે. આ તે કેવો સ્વર! જે એકીસાથે સૈનિકના સ્વરની બુલંદતા અને પ્રણયગાનની સુકોમળતા પ્રગટાવે છે! કોઈ વ્યક્તિ એકીસાથે વિનવે અને સત્તા ચલાવે, પ્રાર્થે અને આજ્ઞા કરે એ સંભવિત છે? તમે ઓથેલોનાં ખંજર જેવી, નિમિષમાત્રમાં હૃદયસોંસરવી ઊતરી જાય એવી દઢ તીક્ષ્ણ ધાર જોઈ છે? તો જ આ સંગીતની તીવ્ર અસરનો તમને ખયાલ આવશે."

એ શાંતિપરિષદમાં પંડિતજીની સફળતા, એ ભારતના કલાવિષયક ઇતિહાસમાં 'ગીતાંજલિ' પછીની બીજી શકવર્તી ઘટના ગણાય.

પંડિતજીની સાધના પણ અદ્દ્ભુત હતી. ખાસ રીતસરનું શિક્ષણ ન મળ્યા છતાં સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી, હિન્દી, નેપાલી, અંગ્રેજી, બંગાળી, ઉર્દૂ વગેરે ભાષાઓનો માતૃભાષા ઉપરાંત તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. સંગીતને કલા તરીકે સાધવા માટે ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રનું પરિશીલન કરી રાગ અને રસને એકરૂપે વિચાર્યા હતા. ખંત જહેમત અને રિયાઝની બાબતમાં પણ તેઓ અત્યંત આગ્રહી હતા. તેઓ કહેતા કે કેટલીક વાર સવારના ચારથી બપોર સુધી પોતે અને પોતાના ગુરુબંધુ ખરે રિયાઝ કરવા બેસી જતા ત્યારે ઠંડા પડી જતાં ભોજનથી અકળાઈને ખરેજીનાં પત્ની ઘડો ભરીને ઠંડું પાણી રેડે ત્યારે એમને ભાન આવતું.

તેમની સિદ્ધિ અને સફળતાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે તેમણે કંઠની તાલીમ સાથે બૌદ્ધિક તાલીમ પણ આવશ્યક ગણી હતી. તેઓ માનતા કે પ્રત્યેક સ્વર અને ધ્વનિને બુદ્ધિ અને તર્કથી ઓળખી, રાગ અને તેના ભાવનું 'દર્શન' કરવું જોઈએ—નહિ કે 'પ્રદર્શન'. શિષ્યો તેમજ ભાવકો સાથે સ્વર, રાગ, ભાવ વગેરેની તલસ્પર્શી સૂક્ષ્મ ચર્ચા તેઓ કરતા. હું મારા ડૉક્ટરેટ માટે મહાનિબંધ લખતી હતી ત્યારે નરસિંહરાવ અને બર્વે વચ્ચે થએલી શ્રુતિની ચર્ચા સંબંધી મને થોડી મૂંઝવણ હતી. પંડિતજીએ ખૂબ ઝીણવટથી મારી સાથે એ વિષયની વિશદ ચર્ચા કરી, તેમજ બનારસથી પત્રવ્યવહાર દ્વારા પણ આ વિષય મને સમજાવ્યો. મારા જેવી સંગીતની બાબતમાં તદ્દન અનધિકારી વ્યક્તિ સાથે પણ તેમનો વર્તાવ સલૂકાઈભર્યો હતો.

માત્ર શાસ્ત્રીય સંગીતનું જ પ્રાવીણ્ય તેમણે સિદ્ધ નહોતું કર્યું, પણ ગરબા, ભજનો વગેરેને પણ ભાવભરી રીતે તેઓ રજૂ કરી શકતા. ઘણાં વર્ષો પહેલાં એલિસબ્રિજના સમર્થેશ્વર મહાદેવના મહારાજ સાથે તેમણે ભજનોની જે રમઝટ ઉડાવી હતી તે અવિસ્મરણીય છે. આવી જ રીતે એક વખત અંબાજીના મંદિરમાં ભાવભર્યાં સ્તોત્રોથી હાજર રહેલા ભક્તોનાં દિલ ડોલાવ્યાં હતાં. 'વિરાટનો હિંડોળો', 'પનઘટ પરથી પનિહારી' એ ગીતો કે 'શરૂશરૂમાં સમજ્યો હતો કે શરૂઆત હશે' એ ગઝલ, વંદે માતરમ્ વગેરે જેમણે સાંભળ્યાં છે તે કદી ભૂલી શકે તેમ નથી. એક રાસોત્સવ(નૂપુરઝંકાર)ના પ્રસંગે (અનુ૦ પૃષ્ઠ ૧૯)

સાહિત્યસંપર્ક

નવાં પ્રકાશનો

શ્લીલ-અશ્લીલ: 'અશ્લીલતા એ વસ્તુગત નથી, ભાવનાગત છે' એ સત્યની પ્રતીતિ કરાવવા, સ્ત્રી પુરુષના જાતીય સંબંધોના નિરૂપણથી ભડકી ઊઠતા નીતિરક્ષકોને પડકારવા, કે અશ્લીલતા સામેની આપણી ભ્રામક સૂગ દૂર કરવાના આશયથી પ્રેરાઇને થયો હોય એવો, ૨૮ ગુજરાતી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ એના સંપાદક શ્રી વિનોદ ભટ્ટને યશ અપાવે એમ છે. એક જ વિષય પર લખાએલી વાર્તાઓનું સંપાદન કરવાનો આ પહેલો પ્રયાસ હોવાથી તે પ્રશંસનીય છે; વળી સંપાદકે મહદ્ અંશે અશ્લીલ વાર્તાઓની નહિ, પણ અશ્લીલતાને વિષય બનાવતી ઉત્તમ વાર્તાઓની આમાં પસંદગી કરી છે. (જેમાં અપવાદ રૂપે 'ભાગો', 'એક વલ્ગર વાર્તા', 'લંબચોરસ પુરુષ' આદિ ગણી શકાય.); અને તેની પસંદગીનો વ્યાપ બહુ વિશાળ—લગભગ સમગ્ર ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યને આવરી લેતો—હોઈ આ સંગ્રહ ગુજરાતી અશ્લીલ વાર્તાઓનો પ્રતિનિધિ બની શકે એમ છે. દરેક વાર્તાની સર્જનસાલ અપાઈ હોત તો મૂલ્યાંકનમાં સુવિધા રહેત એ શ્રી ચંદ્રકાન્ત બક્ષીના સૂચન ઉપરાંત: ૧) વાર્તાઓની પસંદગીમાં હજી વધુ કડકાઈ રાખી શકાઈ હોત, ૨) બાકાત રહી ગએલા અન્ય વાર્તાલેખકોની કૃતિઓ પણ (હોય તો) શોધીને સમાવી શકાઈ હોત, ૩) અન્ય કોઈ વિવેચકની કલમે પણ ઉપોદ્‌ઘાત લખાવી શકાયો હોત,–આવાં ઘણાં સૂચનો થઈ શકે એમ છે. તેમ છતાં જે રીતે છે એ રીતે પણ વાર્તાસાહિત્યના અભ્યાસીઓને આ સંગ્રહ ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે એવો છે. જયજગત પ્રકાશન, અમદા. પૃ. ૨૬૮, પાકું પૂઠું, રૂ. ૭–૫૦

શ્લીલ-અશ્લીલનું પૂઠું

मनोरंजक संस्मरण: વિવેચકો ભલે સારસ્વતોના સર્જનને જ નિરપેક્ષપણે અવલોકે, પૃથક્ જન તો એમના સર્જન ઉપરાંત એમના જીવનની મહત્ત્વની ને મનોરંજક ઘટનાઓ પણ રસ આપે છે. આવી ઘટનાઓ કલાદૃષ્ટિએ કદાચ ઊણીઊતરતી લાગે, પણ તે સારસ્વતોનાં ચરિત્ર ને પ્રતિભા પર પ્રકાશ પાડતી ને તત્કાલીન સમાજ, એમની માન્યતાઓ ને પ્રવૃત્તિઓ વિષે માહિતી આપતી હોવાથી તે તે સારસ્વતોના વ્યક્તિત્વને જીવંત રાખી, ભાવિ પેઢીને એમની સાથે આત્મીયતા કેળવવામાં સહાયક નીવડે છે. વિખ્યાત હિન્દી સાહિત્યિક સામયિક 'સરસ્વતી'ના સંપાદક શ્રી શ્રીનારાયણ ચતુર્વેદીએ હિન્દી સાહિત્યના પ્રાચીન–અર્વાચીન કવિઓના જીવનની એવી મનોરંજક ઘટનાઓ આ પુસ્તકમાં સંપાદિત કરી એ હકીકતને સાર્થ કરી છે. આવા સંપાદનને આવકારતાં, આપણી ભાષામાં પણ એવા પ્રયાસો થાય એવી અપેક્ષા રાખીએ તો? પ્ર. ઇન્ડિયન પબ્લિકેશન્સ (પ્રાઈવેટ) લિ. અલ્લાહાબાદ, પૃ. ૨૧૦, પાકું પૂઠું, રૂ. ૩-૭૫

સોનેરી ચાંદ, રૂપેરી સૂરજ: કાકાસાહેબ તરફથી 'હાઈકુ-રશ્મિ' ઉપનામ પામેલા શ્રી ઝીણાભાઈ દેસાઈ ('સ્નેહરશ્મિ')નાં ૩૬૫ હાઈકુના આ સુંદર ને સચિત્ર સંગ્રહમાં આપેલો 'હાઈકુ-પરિચય' શીર્ષકવાળો રસમય લેખ અને 'થોડુંક અંગત' નામની કાવ્યમય પ્રસ્તાવના તેને વધુ મૂલ્યવાન બનાવે છે. પ્ર. હરિકૃષ્ણ આણંદજીવાળા, શેઠ ચી. ન. વિદ્યાવિહાર-અમદાવાદ ૬, પૃ.૧૬૪, રૂ. ૧૦.

ચિત્રણા: 'ધ્વનિ', 'આંદોલન', 'શ્રુતિ' અને 'શાંત કોલાહલ' પછીનો, આપણા અગ્રણી અને રાજ્યપારિતોષિકો મેળવનાર કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શાહનો કાવ્યસંગ્રહ – જેમાંના 'દૃશ્ય' વિભાગમાં 'પારિજાત', 'બીડમાં', 'દ્વારિકા', 'તમાલ' આદિ આઠ અને 'છબિ' વિભાગમાં 'ગાંધી', 'મારી બા', 'કુ. નર્મદા', 'શકુંતલા' આદિ અન્ય આઠ એવાં સુંદર વર્ણનો તથા ભાવાનુકૂળ છંદલયથી આકર્ષક લાગતાં ૧૬ કાવ્યો સંગ્રહાયાં છે. પ્ર. કવિ પોતે જ, ૧૦૬ મણિભવન, ભૂલેશ્વર, મુંબાઈ-૨; પૃ. ૪૦, કાચું પૂઠું, રૂ. ૨.

રાગિણી: શ્રી પિનાકિન્ ઠાકોરની ૧૬ નૃત્ય-નાટિકાઓનો શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાની પ્રસ્તાવના સાથેનો સંગ્રહ; પ્ર. જયજગત પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૬.

અંતસ્તલ: પત્નીઓની અદલાબદલી દ્વારા બે પ્રણયીઓના વણસી ગએલા સંસારને સુધારવાનો માર્ગ સૂચવતી 'ફૂલડે ફૂલડે ફોરમ' નામની પોતાની પ્રથમ નવલકથાથી જ પાત્રાલેખન, પ્રસંગ-જમાવટ, સંવાદ, ભાવાલેખન આદિમાં નોંધપાત્ર સૂઝ બતાવતા આ કૃતિના લેખક શ્રી જયંતીલાલ ગજ્જરે અહીં બે પ્રણયવિભોર યુવતીઓના આકર્ષણનું કેન્દ્ર બનેલા એક આદર્શ સેવાભાવી અધ્યાપકનું મનોમંથન આલેખીને એના મૃત્યુ દ્વારા એ વિશિષ્ટ પ્રણયત્રિકોણનો કરુણ અંત આણ્યો છે. પ્રથમ કૃતિની અપેક્ષાએ આમાં સંવાદો વધુ સચોટ લાગે છે, પણ કૃતિનો કેન્દ્રવર્તી ભાવ અસ્પષ્ટ ને ધૂંધળો હોઈ એ નોંધપાત્ર પણ બની શકી નથી, એમ સખેદ કહેવું રહ્યું.

શબ્દકથા: 'સાવરણી' · 'પૂંજણી'

કચરો વાળવાના સાધનને લગતા વિવિધ શબ્દોના, તેમના અર્થની દૃષ્ટિએ, બે વર્ગ પડે છે: (૧) 'સાફ કરવું' એવા અર્થના શબ્દો અને (૨) 'વૃદ્ધિ કરવી' એવા અર્થના શબ્દો.

'સાફ કરવું' એ અર્થ અપશુકન કે અશુભનો વાચક મનાતાં તે અર્થના વાચક શબ્દો 'નિષિદ્ધ'ની કોટિમાં મુકાયા, અને 'વધારવું', 'વૃદ્ધિ કરવી' એ અર્થના શબ્દોએ તેમનું સ્થાન લીધું.

સંમાર્જન કરવાનું સાધન તે (સં.) 'સંમાર્જની'. (પ્રા.) 'સંમજ્જણી'='સાવરણી'.

શુદ્ધિ કરવાનું સાધન તે (સં.) 'શોધની', (પ્રા.) 'સોહણી'='સાવરણી'. (હિંદી સોહની).

સંસ્કૃત 'પ્રોञ्छ', પ્રાકૃત 'પુંછ' એટલે 'સાફ કરવું.' તે ઉપરથી 'પુંછણી' એટલે એક પ્રકારનું ઝાડું.

સં. 'પ્રમાર્જન', પ્રા. 'પમજ્જણ' એટલે સાફ કરવું'. તે ઉપરથી 'પુંજણ' અને તે માટેનું સાધન તે 'પૂંજણી'. 'પુંછણ'ની જેમ 'સંપુંછણ' એટલે સાફ કરવાનું. તેના ઉપરથી પ્રાકૃત 'સમુચ્છણી' એટલે 'સાવરણી'. સં 'સારય્' એટલે 'ગોઠવવું': 'પ્રાકૃત સારવ્' એટલે 'સાફ કરવું', તેનું સાધન તે 'સારવણી' અને વ્યત્યયથી, 'સાવરણી'.

'ઝાડવું' એટલે 'સાફ કરવું'. તે માટેનું સાધન તે 'ઝાડુ'.

સં. 'બહુકારિકા', પ્રા. 'બહુઆરિઆ' વ્યત્યયથી 'બઉહારિઆ' એટલે 'એકના અનેક કરનારી', 'વૃદ્ધિ કરનારી' = સાવરણી. તે ઉપરથી હિંદી 'બુહારી', 'બુહારના' વગેરે.

સં. 'વર્ધની', પ્રા. 'વદ્ધણિયા', એટલે 'વધારનારી' = 'સાવરણી'. તે ઉપરથી હિંદી 'બઢની'.

હરિવલ્લભ ભાયાણી

રૂપાલી પ્રકાશન, ૮૦ ગિરધરનગર, અમદાવાદ-૪, પૃ. ૩૧૮, પાકું પૂઠું, રૂ. ૮–૫૦.

મુનશી: અભ્યાસ, જીવન અને સાહિત્ય: ગુજરાતના અગ્રણી સાહિત્યસ્વામી **શ્રી મુનશીના** જીવનનો, ને મહદ્ અંશે તો સર્જનનો, એમના સર્જક વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાંઓનો તલસ્પર્શી ખયાલ આપતો, અવલોકનગ્રંથ; લે. રતિલાલ સાં. નાયક અને સોમાભાઈ વી. પટેલ, પ્ર. અનડા બુક ડીપો, અમદાવાદ-૧, પૃ. ૨૭૨, પાકું પૂઠું, રૂ. ૮.

અગરબત્તી અને બીજાં કાવ્યો: શ્રી કૃષ્ણકાંત પરીખનાં 'સ્વાન્તઃ સુખાય' લખાએલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ. પ્ર. કૃષ્ણકાંત મોહનલાલ પરીખ, ૧૩ કેતન સોસાએટી, સરદાર પટેલ કૉલોની પાસે, અમદાવાદ-૧૪; પૃ. ૪૩, અમૂલ્ય, કાચું પૂઠું.

ધ્વજપરેડ: દુનિયાના ૧૨૭ દેશોના ધ્વજોનાં ચિત્રો સાથે તે તે રાષ્ટ્રની સંપૂર્ણ માહિતી આપીને ભારતના રાષ્ટ્રધ્વજની વિકાસગાથા આલેખતી પુસ્તિકા; પ્ર. શુક્લ બ્રધર્સ, પુરાણી નિવાસ, ચાર રસ્તા, મણિનગર, અમદાવાદ-૮, પૃ. ૧૨૭, કાચું પૂઠું, રૂ. ૨–૫૦.

દશ્યપંચાંગ ને વ્યતીપાત: ખગોળવાદી પંચાંગપદ્ધતિનો સાચો ખયાલ આપવાની અનિવાર્યતાથી પ્રસિદ્ધ થએલી પુસ્તિકા. મૂ. લે. પંડિત લક્ષ્મીકાંત ઝા 'જ્યોતિષાચાર્ય', અનુ૦ તથા પ્ર૦ ભાસ્કર જે. જોશી 'આસ્વાદ', આંબળો ખૂણો, સુલતાનપુરા, વડોદરા-૧, પૃ ૩૦, કાચું પૂઠું, કિં. ૬૫ પૈસા.

'The Secular Cow Economics': ગૌવધ-બંધી એ માત્ર જીવહત્યા, પાપપુણ્ય કે ધાર્મિક લાગણીનો જ પ્રશ્ન નથી. ગાય આપણા આર્થિક વિકાસમાં કેવો મોટો ફાળો આપે છે એની વિગતપૂર્ણ માહિતી આપતી પુસ્તિકા; લેખક ને પ્ર૦ વેણીશંકર એમ. વસુ, બજાજવાડી, સ્ટેશન રોડ, સાન્તાક્રુઝ, મુંબાઈ-૫૪. પૃ. ૩૦, કાચું પૂઠું, રૂ. ૧–૫૦.

દર્શન ગ્રંથમાળા

(ઉદાસીન સંત કુટિર • સિહોર–સૌરાષ્ટ્ર)

સ્વપ્નસૃષ્ટિ: માનવીની આંતરિક ભાવનાઓ સમજવાની ચાવી રૂપ સ્વપ્ન વિષે સંક્ષેપમાં વિશદ માહિતી આપતી પુસ્તિકા; પૃ. ૨૪, રૂ. ૦–૫૦.

માનવ અને વિદ્યુતપ્રવાહ: વિદ્યુતપ્રવાહના કોપ જેવા વિચારોની માનવી પર કેવી અસર થાય છે, અને ધારે તો ગમે તે માનવી દૃઢનિશ્ચયથી કેવી રીતે બની શકે એ સમજાવતી, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણવાળી આધ્યાત્મિક પુસ્તિકા. પૃ. ૩૨, રૂ. ૧–૫૦.

વિચાર અને વાતાવરણ: માનવીના સામર્થ્યના પાયામાં રહેલા વિચારબળ પર અસર પાડતાં વાયુ, જળ, પ્રકાશ, અગ્નિ આદિની પ્રેરણા સમજાવીને વાતાવરણની સહાયથી માનવી પોતાનું આધ્યાત્મિક જીવન

મારી માન્યતા

સાહિત્ય તથા જીવનના ઉપાસકોના ઉત્તરો: ખાસ મુલાકાતો દ્વારા મેળવનાર **ચંપકલાલ મહેતા**

શ્રી આર. સી. કુપર

જન્મ ૧૮-૮-૧૯૨૨; એમ. કૉમ., પીએચ.ડી., એફ. સી. એ.; 'ઇન્ડિયન મર્ચન્ટ્સ ચેમ્બર'ના પ્રમુખ; ૧૯૫૪થી મુંબાઈ યુનિ. સેનેટના સભ્ય; 'ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑવ ચાર્ટર્ડ ઍકાઉન્ટન્ટ્સ'ના પ્રમુખ; 'ટાઇમ્સ ઑવ ઇન્ડિયા' પત્રની પ્રકાશક પેઢી બૅનેટ કોલમૅન કંપનીના ૧૯૬૪થી '૬૬ સુધી ચેરમૅન; 'સેન્ટ્રલ ડાયરેક્ટ ટૅક્સિસ ઍડવાઇઝરી કમિટી'ના ૧૯૬૪ થી સભ્ય; સેન્ટ્રલ બૅંક ઑવ ઇન્ડિયા, વિક્ટર ગૅસ્કેટ્સ ઇન્ડિયા લિ., નવસારી કૉટન ઍન્ડ સિલ્ક મિલ્સ લિ., વગેરેના ડાયરેક્ટર.

૧ વ્યાપારી ક્ષેત્રે જગતભરમાં આપણી સ્થિતિ કેવી છે?

આઝાદી પહેલાં અંગ્રેજો આપણી ખેતીવાડીના કાચા માલના ઉત્પાદનનો નિકાસ કરી ઈંગ્લૅન્ડનાં કારખાનાંમાં તૈયાર થએલો માલ આયાત કરતા, તેથી આપણો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઘણો જ ધીમો રહ્યો. પણ આઝાદી પછી હવે ખાનગી તેમજ જાહેર ક્ષેત્રે આપણે ભારે ઔદ્યોગિક પ્રગતિ કરી છે, મૂડીરોકાણ વધતું ગયું છે, ને જેની હસ્તી ન હતી એવા ભારે ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતો જાય છે.

૨ આપણી વ્યાપારી સફળતા શામાં કહેવાય?

પંદર વર્ષના આયોજન-સમયમાં ઔદ્યોગીકરણ થતાં પરદેશો સાથેનો આપણો આયાત-નિકાસનો જે વેપાર વધતો ગયો, તેમજ પરદેશોમાં બીજા વિકસિત દેશોના માલ સાથે હરીફાઈ કરીને આપણે નિકાસ વધારી છે, એમાં.

૩ આપણી એ વધેલી આયાત-નિકાસના આંકડા આપી શકશો?

હા. આયાત ૧૯૫૦-૫૧માં ૬૩૪·૮ કરોડની હતી તે વધીને ૧૯૬૫-૬૬માં ૧૩૯૪ કરોડની થઈ. એ જ અરસામાં નિકાસ ૪૫૮ કરોડમાંથી ૮૦૯ કરોડની થઈ.

૪ આયોજન દ્વારા શા શા લાભ થયા?

અર્થતંત્રનો વિકાસ તથા રાષ્ટ્રીય ને માથાદીઠ આવકમાં વધારો થયો, ધંધારોજગારીની તકો વધી, ખેતીવાડી અને ઉદ્યોગોનું ઉત્પાદન વધ્યું ને પરદેશો સાથેનો વેપાર વધ્યો.

૫ તો પછી આપણું આયોજન ખામીભર્યું કેમ ગણાય છે?

ખોટી સૈદ્ધાન્તિક અટકળો અને આંકડાશાસ્ત્રીઓની માત્ર કાગળ ઉપરની ગણતરી જેવી અવ્યવહારુ નીતિને લીધે. એનાં મુખ્ય અંગ છે: ડેફિસિટ ફાઈનાન્સ, જાહેર ક્ષેત્રે નાણાંનો દુર્વ્યય, અન્ન-ઉત્પાદક વહીવટી ખર્ચ અને વેપારી ધોરણે ઉદ્યોગો ચલાવવાની બિનઆવડત.

૬ એની સુધારણા અંગે આપનો શો મત છે?

આયોજનમાં ઉત્પાદન વપરાશને અનુરૂપ હોવું જોઇએ ને તેને લગતી યોજના સાધનોને અનુરૂપ. એમ ન હોવાથી આજે અર્થતંત્ર ખોરવાઈ ગયું છે.

૭ મુંબાઈની મહત્તા શાને આભારી છે?

એના પચરંગીપણાને. ભારત દેશમાં વસતા જુદાજુદા ધર્મના, ભાષાના અને પ્રાન્તના લોકોએ—અંગ્રેજો, હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ગુજરાતી, મારવાડી, પંજાબી વગેરેએ—ઉદ્યોગો સ્થાપી તેનું મહત્ત્વ વધાર્યું છે અને રાજકીય તથા આર્થિક ક્ષેત્રે તેને મોખરે મૂક્યું છે. આ શહેર મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનો એક અંતર્ગત ભાગ બન્યું એટલું જ નહિ પણ એની રાજધાની બન્યું એથી એની પ્રજા આપોઆપ મહારાષ્ટ્રીય બને છે. માત્ર મરાઠીભાષી પ્રજા એ જ મહારાષ્ટ્રીય અને બીજા બિન-મહારાષ્ટ્રીય એમ જે કેટલાક લોકો મનાવવા માગે છે તે યોગ્ય નથી.

બે વિદ્વાનોને અભિનંદન

ડૉ. પ્રબોધ પંડિત

કેન્દ્ર સરકાર તરફથી સાહિત્ય અકાદમીનું વર્ષના શ્રેષ્ઠ ગ્રંથને અપાતું આ વર્ષનું પારિતોષિક ગુજરાતના પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી શ્રી પ્રબોધ પંડિતને 'ગુજરાતી ભાષાનું ધ્વનિ-સ્વરૂપ અને ધ્વનિ-પરિવર્તન' એ વિદ્વત્તાભરી કૃતિ માટે મળ્યું છે તે અભિનંદનીય છે.

ભાષાવિજ્ઞાનના આપણા ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનોમાં આગળપડતા ડૉ. પંડિત સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક અને જૈન દર્શનના વિશેષજ્ઞ શ્રી બહેચરદાસ દોશી જેવા પિતાની વિદ્વત્તાના વારસા સાથે ઊજળી કારકિર્દીપૂર્વક એમ.એ. થઈને લંડનમાં પ્રો. ટર્નર અને પારી(સ)માં પ્રો. બ્લૉક જેવા ભાષાવિદો પાસે તાલીમ લઈ આવ્યા બાદ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને પૂનાના રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં સેવાઓ આપીને હવે દિલ્હી યુનિવર્સિટીમાં ભાષાવિજ્ઞાનના વડા તરીકે કામ કરે છે. તેઓ ભાષાવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ ધરાવે છે અને દેશવિદેશની અનેક યુનિવર્સિટીઓના નિમંત્રણથી વ્યાખ્યાન આપવા જાય છે. સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર પામેલું એમનું પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં તેના પ્રકારનું પ્રથમ અને એકમાત્ર પુસ્તક છે.

ડૉ. પ્રબોધ પંડિત પં. માલવણિયા

પં. દલસુખભાઈ માલવણિયા

અમદાવાદના શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના અધ્યક્ષ, ભારતીય દર્શનોના અભ્યાસી ને સંશોધક પંડિત દલસુખભાઈ માલવણિયાને, બૌદ્ધ દર્શનોના પ્રમાણવાદ વિષે અધિકારપૂર્વક કહી શકે એવા ગણ્યાગાંઠ્યા વિદ્વાનો પૈકીના એક તરીકે, કૅનેડાની ટોરેન્ટો યુનિવર્સિટીએ દોઢ વર્ષ માટે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપન માટે નિમંત્ર્યા છે. એ ગુજરાતના ગૌરવની વાત છે.

સૌરાષ્ટ્રના સાયલા ગામમાં સામાન્ય દુકાન ચલાવતા પિતા ડાહ્યાભાઇને ત્યાં ઈ. ૧૯૧૦ની ૨૨મી જુલાઈએ એમનો જન્મ. દસ વર્ષના મૂકી પિતા ગુજરી ગયા બાદ ત્રણ ભાઇઓ સાથે સુરેન્દ્રનગરના અનાથાશ્રમમાં રહી અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ સુધીના અભ્યાસ પછી જૂની પરિપાટીએ અધ્યયન કરીને ઈ. ૧૯૩૧માં તે ન્યાયતીર્થ થયા અને પં. બહેચરદાસ દોશી, મુનિશ્રી જિનવિજયજી તથા શાંતિનિકેતનના પં. ભટ્ટાચાર્ય પાસે અનુક્રમે જૈન દર્શન ને બૌદ્ધ આગમોનું જ્ઞાન પામ્યા.

ઈ. ૧૯૩૫માં મહાપ્રાજ્ઞ પં. સુખલાલજીએ તેમનું તપ અને તેજ પારખી લઈને બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં પોતાના શિષ્ય ને સાથી બનાવ્યા અને ત્યાંની જૈન દર્શનની શિક્ષાપીઠના અધ્યાપકપદેથી પંડિત સુખલાલજી જ્યારે નિવૃત્ત થયા ત્યારે ડૉ. રાધાકૃષ્ણને પં. માલવણિયાને એ સ્થાને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. ૧૯૫૯માં શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઇએ સ્થાપેલા ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના અધ્યક્ષપદે તેઓ અમદાવાદ આવ્યા તે પછી એ સંસ્થાએ મહત્ત્વનું સંશોધનકાર્ય ઉપાડ્યું છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પણ સંસ્કૃત અને પાકૃત ભાષાઓમાં પી.એચડી.ના માર્ગદર્શક અધ્યાપક તરીકે દલસુખભાઈને માન્ય કરેલા છે.

કેવું સમૃદ્ધ બનાવી શકે છે એ સમજાવતી પુસ્તિકા. પૃ. ૭૦, રૂ. ૧-૨૫.

જીવનવિકાસના પંથે : માનવીના દુર્ગુણો ને સદ્‌ગુણો એને જીવન જીવવામાં કેવા સહાયક કે અવરોધક નીવડે છે એ સમજાવી, જીવનમાં સાચી સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાંક અમૂલ્ય સૂચનો કરતું, આધ્યાત્મિક છતાં વ્યવહારું દૃષ્ટિકોણવાળું પુસ્તક; પૃ. ૧૪૮, રૂ. ૩.

શ્રી યુ. એન. દર્શનદાસનાં ઉપર્યુક્ત ચારે પુસ્તકો માનવજાતની સાંપ્રત હતાશાભરી ને વેદનાપૂર્ણ અવસ્થામાં કેટલાં ઉપયોગી છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. આવાં પ્રેરણાત્મક વિચારસમૃદ્ધ પુસ્તકોમાં જોડણી ને મુદ્રણદોષો નિવારી શકાયા હોત તો કેવું સારું!

પરિષદ-વ્યાખ્યાનમાળા · કલકત્તા

ઈ. ૧૯૬૧માં કલકત્તામાં સફળતાપૂર્વક યોજાએલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશન બાદ ત્યાંના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળે પ્રશસ્ય પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કર્યું છે. સાહિત્યિક વાર્ષિકોના ઇતિહાસમાં ભાત પાડે એવા 'કેસૂડાં'ના પ્રકાશનથી એ મંડળ સુકીર્તિત તો બન્યું જ હતું. પરિષદ-સંમેલન માટે એકઠા કરેલા ભંડોળમાંથી કોઈ રજવાડી લગ્નસમારંભ જેવા એ અધિવેશનનું ખર્ચ જતાં નાદર રકમ બચાવીને હવે એ મંડળ પરિષદની ફળશ્રુતિ તરીકે પ્રતિવર્ષ 'પરિષદ-વ્યાખ્યાનમાળા' યોજે છે. તેમાં આજ સુધી સર્વશ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી, ચન્દ્રવદન મહેતા, ડૉ. સુરેશ જોશી, જયંતી દલાલ અને ગુલાબદાસ બ્રોકર જુદાજુદા વિષયો પર વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો આપી ગયા છે. આ વર્ષે વ્યાખ્યાતા તરીકે જાણીતા નવલિકાકાર, નવલકથાકાર અને વિવેચક શ્રી ચૂનીલાલ મડિયા નીચેના વિષયો પર વ્યાખ્યાનો આપશે: નવલકથા: યુગચેતનાનું વાહન; નવલકથાની મદિરા: સુ-કથાની અને કુ-કથાની; નવલકથા ને આંતરચેતના; નવલકથાની આવતી કાલ.

ગુલાબદાસ બ્રોકર

નવા ગગનની નીચે

૧૦ • ઇંગ્લંડની પાટનગરીમાં

બરાબર દસ વાગ્યે ઇન્ડિયા હાઉસ પહોંચી ગયો. વિનાયક ઊભા જ હતા. તરત એકબીજાને ઓળખી કાઢ્યા. નામથી તો ઓળખતા જ હતા. વિલેપાર્લેમાં મારી ઉપર યશવંત પંડયાને ત્યાં રહીને માર્કંડ ભટ્ટ એમનાં ચિત્રો તૈયાર કરતા હતા ત્યારે વિનાયક પંડયાનું નામ લેવાતું. ત્યારે એ બન્ને સાથે મળીને જે. જે. સ્કૂલમાં એક મોટું ભિત્તિચિત્ર તૈયાર કરી રહ્યા હતા એવો પણ મને ખયાલ હતો. એટલે આ મિલન તદ્દન અજાણ્યાઓનું નહોતું. પરસ્પર ચાહનારાઓનું હતું.

એ ચાહની પ્રતીતિ તો વિનાયકભાઈએ થોડા સમયમાં જ કરાવી આપી. ઔપચારિક વાતચીત પૂરી થઈ કે તરત જ કહે : 'હમણાં થોડા દિવસ રજા ઉપર છું. તમે એવે સમયે આવ્યા એ સારું થયું. આખો દિવસ સાથે રહીશ ને બધું બતાવીશ. પાંચ દિવસ પછી બહારગામ જવાનો છું. પણ ત્યાં સુધીમાં તો ઘણું બધું પતાવી નાખીશું.'

વાતનો અમલ પણ તત્કાલ જ કર્યો. નેશનલ ગૅલેરી જોવા લઈ ગયા. ચિત્રકારની સાથે રહીને ચિત્રકારની નજરે ચિત્રો જોવાં એ અનન્ય લહાવો છે. એમાં પણ જ્યારે ચિત્રો જગતની સમૃદ્ધિ જેવાં હોય ત્યારે તો એ લહાવો સવિશેષ અનન્ય બની જાય છે. ચિત્રોની કલાસમૃદ્ધિ તો એમના હૃદયમાં ઊતરી ગઈ હતી, પણ ચિત્રોનો ઇતિહાસ પણ એમને લગભગ મોઢે જ હતો. ખૂબ આનંદ આવ્યો. ઍબ્સ્ટ્રૅક્ટ ચિત્રોની ચર્ચા પણ રસમય બની ગઈ એમની જોડે. રંગનાં એ ધાબાં એ માત્ર ધાબાં જ ન રહેતાં રંગની વાણી શી રીતે બની જાય છે, એ સાંભળવું-સમજવું હોય તો તો ફરી પાછું લંડન જવું પડે.

તેમની સાથે રખડવામાં આખો દિવસ ગાળી નાખ્યો. તેમની નજરમાં જે ભારતથી તેઓ આજે વર્ષોથી દૂર પડ્યા હતા એ ભારત, મારી જોડેની વાતોચીતોમાં સાક્ષાત્ થઈ ગયું. મારી નજરમાં, જે લંડન સાક્ષાત્ સામે પથરાએલું પડયું હતું તે અર્થભર્યું બની ગયું.

તેમની સાથે ત્રીજે દિવસે ટેઈટ ગૅલેરી જોવાનું નક્કી કરીને છૂટા પડયો. સિંધિયાવાળા રજનીકાંત દલાલને ત્યાં જમ્યો. તેમનાં પત્ની માલતીબહેને સ્ત્રીઓને ગમતી ચીજોની ખરીદી કરવાનો ભાર મારા માથા ઉપરથી પોતાના હાથમાં લઈ લીધો, એટલે બીજે દિવસે બપોરે દોઢ વાગ્યે પેલા મિ. ગૅરેટને લંડન બ્રિજની દક્ષિણ બાજુએ મળવા માટે અત્યંત હળવા અને પ્રસન્ન ચિત્તે નીકળી શકયો.

ટ્યૂબ રેલવેમાંથી બહાર નીકળી દક્ષિણ બાજુ કંઈ હશે, અને લંડન બ્રિજ પણ કયાં હશે એનો વિચાર કરતો ઊભો હતો ત્યાં, જર્મનીમાં જે વારંવાર જોતો હતો એ જ અનુભવ થયો. એક કિશોરી ચાલી જતી હતી. મારી સામે જોયું, આગળ ચાલી ગઈ, પાછળ ફરીને જોયું, નજીક આવી, અને પૂછ્યું, 'કૅન આઇ હેલ્પ યૂ?'

'સમજી ગયાં ને કે હું અજાણ્યો છું?' હું હસ્યો. મને સાચી દિશામાં રવાના કરી દીધા પછી એ પોતાને કામે ચાલી ગઈ.

ગૅરેટની મોટર પળવારમાં જ આવી પહોંચી; 'ચાલો, લંડન જોઈએ.' કહીને એમણે મોટર મારી મૂકી. લંડન ટાવરમાં ગયા. જૂના ઇંગ્લંડનો આખો ઇતિહાસ તાજો થઈ ગયો. એ ભોંયરાં, એ ત્રાસ, એ ખૂનરેજી...કેટલું બધું બદલાઈ ગયું છે આ દુનિયામાં?...કે માત્ર ઉપરનું લીપણ જ બદલાયું છે? પછી ગ્રીનિચના બગીચામાં ગયા. ગ્રીનિચ મીન ટાઈમ શીખ્યા હતા તે સમય ત્યાં કેમ મપાતો હતો એ જોયું. લંડનની કાયદાની ઈન્સ બતાવી. અહીં ભણ્યા હતા ગાંધી અને ઝીણા, નેહરુ અને દાસ, ને બીજા અસંખ્ય દેશસેવકો. રજાઓ હતી એટલે બધું બંધ હતું, પણ મૃત નહોતું. મને તો આ બધા પવિત્ર પુરુષો તેમની પહેલી પચ્ચીસીના સમયમાં તેમાં આંટા મારી રહેલા સ્પષ્ટ સ્વરૂપે દેખાઈ આવતા હતા. ત્યારે એમણે ધાર્યું પણ નહિ હોય કદાચ (કે ધાર્યું હશે?) કે હિંદના ઇતિહાસમાં પોતે કોઈ અમર અર્પણ કરી જવાના! ને તેમાંના કોઈ કોઈ તો જગતના ઇતિહાસમાં પણ.

બકિંગહામ પૅલેસ જોયો, સેઈન્ટ જેઈમ્સ પાર્ક જોયો, ને સાંજે હાઈડ પાર્ક જોયો. હાઉસિસ ઑવ પાર્લમેન્ટમાં તો કાલે વિનાયક પંડયા જોડે જઈ આવ્યો હતો. તેનો દબદબો જોઈ આશ્ચર્યચકિત બની જનારા ભાગ્યે જ જેના ઉપર નજર ફેરવતા હશે તે, રૉદાંનું વિશ્વવિખ્યાત શિલ્પ, તેમણે મને બહુ ભાવપૂર્વક બતાવ્યું હતું. કૅલેના યુદ્ધમાં હાર્યા પછી ત્યાંના વેપારીઓ કૅલેની ચાવીઓ વિજેતાને સોંપવા જાય છે તેનું એ શિલ્પ હતું. સ્વતંત્ર માણસ સ્વાધીનતા ગુમાવે ત્યારે હૃદય કેવું વલોવાઈ જાય એ જોવું હોય તેણે એ શિલ્પ જોવું જ જોઈએ. એકએક રેખા એકએક ભાવની વાહક બનતી હતી, જાણે; ને વાહન હતું તે સૌંદર્ય બની ગયું હતું. પાર્લમેન્ટના બગીચામાં એ શિલ્પ મૂકવાનું સૂઝે એ બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓની દૃષ્ટિની સાર્થકતા બતાવે છે.

હાઈડપાર્ક તો અત્યંત વિશાળ. પણ નામ પડતાં વેંત જ ત્યાં જગ્યાએ જગ્યાએ ભાષણ કરવા મંડી પડેલા માણસોનો ખયાલ મનમાં તાજો થઈ ગયો. 'એમને જોવા છે' મેં ગૅરેટને કહ્યું.

'જોવા જવું નહિ પડે, એમની મેળે જ દેખાશે.' તેમણે હસીને કહ્યું.

ત્યાં પહોંચતાં જ એક ભાઈ દેખાયા. સાબુનાં ખોખાંનું કે એવું કૈં પ્લૅટફૉર્મ કરીને એ માથે ચડી ગયા હતા ને ભાષણ ઝીકતા હતા. આજુબાજુ પચીસપચાસ માણસો ટોળે વળ્યા હતા. અમે બે તેમાં ઉમેરાયા. આફ્રિકા વિષે ઉશ્કેરાઈઉશ્કેરાઈને કશુંક બોલતા હતા. એમાં રસ ન પડયો એટલે અમે આગળ જઈને એક બાંકડે બેઠા.

વિશાળ પાર્ક હતો એ. માઇલોના વિસ્તારમાં લંબાએલો. તેમાં લાંબીલાંબી નજર કરતાં ગૅરેટ કહે : 'મિ. બ્રોકર, તમે આ બધું જોતા હતા, પણ કશું ય નવું જોતા હો એવું લાગતું નહોતું. એમ કેમ?'

'અમે આ બધાંથી એટલા તો પરિચિત છીએ, પુસ્તકો વગેરે દ્વારા, કે જાણે આ બધું તો ખૂબ જ જાણીતું છે એવું અમને લાગે.'

'મને એમ જ થતું હતું. હાઉસિસ ઑવ પાર્લમેન્ટ વિષે...?'

'એની તો રજેરજ અમને પરિચિત હોય.'

તે મારી સામે જોઈ રહ્યા. પછી જરા હસીને બોલ્યા: 'ત્યારે તમને પરિચિત ન હોય એવું કશુંક બતાવું તો?'

રાતના આઠ વાગી ગયા હતા. બપોરના દોઢથી આઠ સુધી એ મારી સાથે રખડયા હતા. અને હજી અત્યારે પણ કહેતા હતા : 'તમને પરિચિત ન હોય એવું કશુંક બતાવું તો?' હું આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પછી હસી પડયો. પૂછ્યું : 'હજી મારાથી થાકયા નથી તમે?'

'મને ગમે છે.' એ પણ હસ્યા.

'ત્યારે મને તો શો વાંધો હોય?'

'તો તમને લઈ જઈશ. ટેલિફોન કરીશ.'

ઘર તરફ લઈ જતી બસ ઉપર એ જ્યારે મને મૂકી ગયા ત્યારે

રાતના સાડા આઠ થયા હતા. સ્ટૅશન પહોંચીને ત્યાંના મિત્રો જોડે આ ભાઈ વિષે વાતો કરી ત્યારે એ બધા પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. મારા ભાગ્યને વખાણવા લાગ્યા.

પણ ભાગ્ય સારું ન હોય તો વિનાયક પંડ્યા જોડે ટેઈટ ગૅલેરી જોવાનું મળે ક્યાંથી? એમની રનિંગ કૉમેન્ટરી સાંભળતાં સાંભળતાં એ ગૅલેરીમાં પથરાઈને પડેલા સૌન્દર્યનું યથેચ્છ નિરીક્ષણ કર્યું. આટલા જતનપૂર્વક જે પ્રજાઓ પોતાના કલાવારસાનું સંરક્ષણ કરી શકે છે તેમને માટે આદર ન અનુભવી શકે એવા કોઈક જ મનુષ્ય હોય. મહાયુદ્ધ વખતે જ્યારે હિટલરનાં વિમાનો હમેશાં મોટી સંખ્યામાં લંડન ઉપર ત્રાટકતાં રહેતાં હતાં ત્યારે ઇંગ્લંડની સરકાર આ બધું કેટલી જહેમતપૂર્વક જાળવતી હતી તેની વાતો પણ અત્યંત રોમાંચક હતી.

ખાવા ગયા ત્યારે બંને થાક્યા હતા. એટલો વિશાળ એ ગૅલેરીનો પટ હતો. ભૂખ પણ કકડીને લાગી હતી. એક સરસ રેસ્ટોરાંમાં વિનાયક મને લઈ ગયા. ખાતાંખાતાં જ કહે: 'આવાઆવામાં કાલથી નહિ ખાતા. તબિયત બગડે.'

'હા, મારા કાકાનું ઘર અહીં રાખી મૂક્યું છે ને એટલે...' મેં કહ્યું. એમણે ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું. કાકાનું નહિ પણ કાકાના દીકરાનું તો છે ને?'

'કોનું?' 'વિનાયક પંડ્યાનું.'

અને પછી એ બહારગામ જવા ચાલ્યા ન ગયા ત્યાં સુધી ચારેક દિવસ એમને ત્યાં જ જમ્યો. એમના તેજસ્વી પુત્ર દર્શનનાં દર્શન કર્યાં. અંગ્રેજ શાળાનાં બાળકોની વચ્ચે ભણીને પણ જે પોતાનો નંબર ઊંચો ને ઊંચો રાખતો હતો એ દર્શન જોવા જેવો કિશોર હતો. એમનું ઘર હતું હૅમ્પસ્ટેડમાં. કવિ કીટ્સના ઘરની નજીકમાં જ. એ રીતે કીટ્સના ઘરનાં દર્શનનો પણ લહાવો મળ્યો.

પંડ્યા સાથે એ ચારે દિવસ ખૂબ રખડ્યો. દૂર દૂર આવેલી ટ્રૉપિકલ ડિસીઝિઝ ઑસ્પિટલમાં પણ એ મારી સાથે આવ્યા. ડૉ. હિંગોરાણીએ એ ઑસ્પિટલમાં કામ કરતા ડૉ. મહમુદ પર ચિઠ્ઠી લખી આપી હતી. દેખાવડા, તંદુરસ્ત જુવાન હતા એ ડૉક્ટર. પાકિસ્તાની હતા. પણ લંડનમાં તો પાકિસ્તાની પણ હિન્દુસ્તાની જ લાગે. ક્યાં ન લાગે એ એવા? આપણા જ લાગે. એમની સાથે વાત કરતાં 'આપણો' શબ્દ જ વપરાતો હતો. વાતવાતમાં મેં કહ્યું:

'ડૉક્ટર, વ્યક્તિગત રીતે જોઈએ તો આપણે લોકો બુદ્ધિશક્તિમાં આ યુરોપિયન લોકોથી બહુ ઊતરતી કક્ષાના નથી લાગતા, હોં.'

'કોઈ પણ શક્તિમાં બહુ ઊતરતા નથી.' તેમણે કહ્યું: 'પણ એ લોકો ઉદ્યમ ખૂબ જ કરે છે. ને આપણે આળસુડા છીએ.'

કેટલું બધું સાચું હતું!

ત્યાંથી નીકળી ફરતાંફરતાં ટેમ્સ નદીને કિનારે એક જગ્યાએ જઇને બેઠા. ઑફિસો છૂટવાનો સમય થયો હતો. સેંકડો નરનારીઓ ઓચિંતાનાં જાણે અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં આવી ગયાં હોય તેમ સ્મિતપૂર્વક રસ્તા ખૂંદી રહ્યાં હતાં. હું પંડ્યા જોડે આ લોકોની જાતીય નીતિની ભાવના સંબંધે વાત કરતો હતો. આપણી અને એમની વચ્ચે એ બાબતમાં રહેલા ભેદનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. પેલી જર્મન ઈવાએ કરેલી વાત સાચી હશે કે નહિ એમ પૂછતો હતો. ને સાચી હોય તો... એમ બોલવા જતો હતો ત્યાં એ જ બોલ્યા: 'સાચી જ છે. જાતીય જીવન વિષેના ખયાલો અહીં ખૂબ જ ફરી ગયા છે.'

'પણ તો...'

મને અધવચ્ચે જ બોલતો અટકાવી તેમણે ઓચિંતું મને કહ્યું: 'ગુલાબદાસભાઈ, જુઓ, જરા રસ્તા ઉપર જુઓ તો.'

મેં જોયું. કશું નવું નહોતું. ઑફિસમાંથી છૂટેલાં નર ને નારીઓ—તેમાં ઝાઝી તો નારીઓ જ—રસ્તા ઉપર ચાલ્યાં જતાં હતાં. પણ જોવાં ગમે એવાં હતાં એ લોકો. યુવતીઓ તંદુરસ્ત હતી, જુવાનીની તાઝગીથી સુંદર સુંદર લાગતી હતી. તેમનાં પગલાં તેમનાં બદનની તાકાતનો પુરાવો આપતાં હોય તેમ જોરપૂર્વક જમીન ઉપર પડ્યાં જતાં હતાં, અને તે બધી હસતી હસતી આપસમાં વાતો કરતી કરતી, મુગ્ધ આંખો આમતેમ ફેરવતી ચાલી જતી હતી. યુવાનો પણ એમ જ જતા હતા, પણ તેમની સંખ્યા થોડી હતી. 'શું છે?' મેં પૂછ્યું.

'આ સ્ત્રીઓ...જોઈ તમે એમને?'

'હા. પણ એનું શું છે?'

'જુઓ તમે બરાબર. આ સ્ત્રીઓ જુવાન છે. એમાંની ઘણીખરી પરિણીત નહિ હોય. પણ તેમાંની કોઈક જ એવી હશે જેમણે જાતીય જીવન જાણ્યું નહિ હોય, કદાચ એક કરતાં વધારે માણસ જોડે પણ તેમાંની ઘણીખરીએ એવો વ્યવહાર કર્યો હશે. ને છતાં જુઓ, એમના ચહેરા જુઓ, એમની સ્ફૂર્તિ જુઓ, એમની આંખો જુઓ. લાગે છે તમને એ બધાયમાં ક્યાંય કોઈ દોષ કર્યો હોય એવી ભાવના? એમની આંખોમાં તમને ક્યાંય પાપ વરતાય છે? સેન્સ ઑવ ગિલ્ટ દેખાય છે ક્યાંય તમને આ બધાંમાં?'

'મને તો યૌવન એટલે શું એનો ખયાલ જ આ યુરોપ જોયા પછી સવિશેષ રીતે આવતો જાય છે.' મેં કહ્યું: 'ગાલ ઉપર ગુલાબ ઊગ્યાં હતાં એમ લખીએ આપણે, પણ ઊગે છે તો અહીં જ.'

'તો, પછી તો એમ જ ગણવું જોઈએ, કે એમની અને આપણી જીવન વિષેની, અને જીવનના આ પ્રકારના આવિર્ભાવો વિષેની દૃષ્ટિ જુદી છે. આપણે આપણી દૃષ્ટિને ભલે વળગી રહીએ, પણ એક ચડિયાતું છે બીજું ઊતરતું છે એમ આપણે શા રીતે કહીએ?'

મને એક વાત યાદ આવી ગઈ. મારી મિત્ર વીણાબહેન જોડે હું એક વાર બેઠો હતો ત્યારે એક ડૉક્ટરે બતાવેલા હાથનાં અમુક હાડકાંના બંધારણનો સ્ત્રી અને પુરુષના શરીર વચ્ચેનો ફેર હું એને બતાવતો હતો, અને એનું હાડકું સ્ત્રી તરીકે અમુક રીતે બંધાએલું હતું એટલે એના કરતાં મારામાં કશીક વિશેષતા હોય એવો ભાવ એ વાતમાં હું લાવતો હતો, ત્યારે તેણે મને કહેલું: 'પણ એમાં તમે આટલી શેખી શાના કરો છો? એ જુદું છે એ કબૂલ, પણ એ જુદું થયું એટલે ઊતરતું શી રીતે થયું? ને તમારું ચડિયાતું શી રીતે થયું?'

પંડ્યાએ પણ એ જ વાત કરી. સાચી લાગી. પ્રજાઓનાં જીવન તેમના સંજોગો પર ઘડાતાં જતાં હોય છે. વ્યક્તિઓ દ્વારા જ સમષ્ટિને સમજી શકનારો, ને સમષ્ટિમાંથી પણ વ્યક્તિને જ શોધ્યા કરનારો હું, લેખક, આ બધું જોઉં, જાણું, સમજું, વ્યક્તિગત રીતે તેને વિષે મારા મનમાં પ્રતિભાવો ઊઠે તેને ન્યાય્ય ઠરાવવા કે ન ઠરાવવા પ્રયત્ન કરું, પણ.........

પણ પંડ્યાથી છૂટા પડવું નહોતું ગમતું. એક ટૂરમાં વિન્ડસર કાસલ અને હૅમ્પ્ટન કોર્ટ જઈ આવ્યો. બ્રિટિશ રાજવીઓના વૈભવનાં એ સ્થળો જોતાં મઝા યે સારી આવી. ઇતિહાસ જ્યાં રચાયો હોય એ જોવામાં મઝા કેમ ન આવે? પણ તાલાવેલી તો વિનાયકભાઈને જ મળવાની હતી. કેમ કે બીજે દિવસે તે ચાલ્યા જવાના હતા. એ દિવસે સાથે બેસીને ખાધા પછી એક બગીચામાં જઈને ગળાય એટલો સમય ગાળ્યો. તેમણે ખૂબ વાંચ્યું-વિચાર્યું છે, એટલે વિષયોની તો ખોટ હતી જ નહિ. 'શા માટે હિન્દુસ્તાન નથી આવતા?' એમ પૂછતાં તો 'આ દર્શન હવે એકલો રહેવા જેવો થઈ જાય એટલે પાછા

આવવાનો જ વિચાર કરું છું' એમ કહ્યું, ને અંતે છૂટા પડ્યા. છૂટા પડ્યા ત્યારે એમને કંઈ થયું હશે કે નહિ એની ખબર નથી, પણ મને તો જાણે મારે માટે અર્ધું લંડન ખાલી થઈ જતું હોય તેમ લાગ્યું. અર્ધું, કેમ કે મારે માટે ગૅરેટ બીજો અરધો ભાગ બની રહ્યા હતા ને!

પંડ્યા સાથેથી છૂટો પડ્યો કે તરત જ ગૅરેટે મારો કબજો લઈ લીધો. પ્લૅનેટોરિયમ જોવા લઈ ગયા. માદામ તુસોનાં, જગતના પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં સુવિખ્યાત પૂતળાંઓની ગૅલેરી બતાવી. સેંટ પૉલના મંદિર સામેની એક રેસ્ટોરાંમાં કૉફીના પ્યાલા ગટગટાવતાં ગટગટાવતાં પોતા વિષે વાતો કરવા લાગ્યા. 'તમે સ્વસ્થ છો, શાંત છો, વિચારક છો.' એમણે મને કહ્યું. મને હસવું આવતું હતું. બોલ્યા વિના રહેવાયું પણ નહિ: 'હું વિચારક?' તેમણે મારી સામે જોયું અને પૂછ્યું: 'નથી?' મેં કહ્યુ: 'ના'. તો કહે: 'સૉરી, મારી કશી ભૂલ થઈ હશે. હું એમ માનતો હતો કે પેલો ફ્રૅન્કફર્ટની પી. ઈ. એન.નો પેપર તમે વાંચ્યો હતો એ વિચાર્યો પણ તમે હશે!' હું ને એ બન્ને ખડખડાટ હસી પડ્યા. તેમણે પોતાની વાતનો દોર ફરીથી પકડી લીધો. 'તમે એવા છો, પણ હું તો કોઈક અજબ પ્રાણી છું. ફ્રસ્ટ્રેટેડ છું. એકલો-એકલો લાગ્યા કરું છું મારી જાતને. ઍબનૉર્મલ છું.'

'નથી જ એવા તમે.' મેં ભાર મૂકીને કહ્યું.

'શી રીતે કહો છો?'

'વિચારક છું ને, એટલે.' મેં કહ્યું. વિષાદભર્યું એ હસ્યા: 'ન હોઉં તો તો કેવું સારું! પણ મુંઝાએલો આત્મા તો છું જ. કશી ખબર નથી પડતી, એટલે તમારી જોડે ચર્ચા કરવા માગું છું.'

પછી તો ખૂબ જ વાતો કરી. અંતરંગમાં સચ્ચાઈ જાળવી રહેલા જુવાન માટે જગતની સમસ્યા ઘણી યે વાર વિષમ બની જાય છે એ એમની વાતોમાંથી ફરી એક વાર સમજવા મળ્યું. કારણ પણ થોડું મળતું લાગ્યું. મેં કહ્યું: 'તો પછી એકલા શા માટે પડ્યા રહો છો?'

'તો શું કરું?'

'કોઈ સાથી શોધી લો ને.'

એ પરથી પછી લગ્ન, દાંપત્ય, સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો વિષેની વાતો પર ચડી ગયા. એ પણ અત્યારના યુરોપમાં બહુધા પ્રચલિત એવું જાતીય મુક્તતાનું જ દૃષ્ટિબિંદુ ધરાવતા હતા. પણ મારી વાતો શિષ્યભાવે સાંભળતા હતા. પછી કહે: 'એ દૃષ્ટિબિંદુ જ જુદું છે મારે માટે તો.'

હતું જ એ. પણ એમાં ઈલાજ શો હતો? એમને માટે કે મારે માટે? એટલે એ વાતો પર પણ પડદો પાડ્યો. છૂટા પડતી વખતે એમણે કહ્યું: 'મિ. ઓકર, તમે ઉદાર છો એટલે તમે ભૂલી જઈ શકો; પણ હું ભૂલી નથી ગયો હોં!' 'શું?'

'મારું વચન.' 'શાનું?'

'તમે જેનાથી પરિચિત ન હો એવું કશુંક તમને બતાવવાનું.'

'ઓ હો! એની વાત કરો છો? તો બોલો, શું બતાવશો?'

'ઇંગ્લન્ડની કન્ટ્રી સાઇડ. એ અદ્ભુત છે. એ તમને અમસ્તી જોવા નહિ મળે, કારણ કે એ 'ટૂરિસ્ટ ઍટ્રૅક્શન' નથી. પણ એ માટે આખો દિવસ કાઢો તો જ ફાવે હોં.'

હું વિચારમાં પડ્યો. મારે તો ઑક્સફર્ડ, કૅમ્બ્રિજ, સ્ટ્રૅટફર્ડ-અપોન-ઍવન જોવા જવું હતું. તેમાં એક દિવસ જાય તેમ હતો. તો પછી એ જ આમની સાથે ન જોઈ આવું? ઉત્સાહમાં આવી ગયો.

'કાઢીશ આખો દિવસ, એમાં શું? મારે આમે ઑક્સફર્ડ-કૅમ્બ્રિજ-સ્ટ્રેટફર્ડ-જોવાનાં જ છે. આપણે એ બધું સાથે જોઇએ માઇલોનો વિસ્તાર છે, એટલે પેલી અદ્ભુત કન્ટ્રીસાઈડ પણ એમાં આવી જશે.'

'નહિ આવે એ એમાં.' એ વિચારમાં પડી ગયા હોય તેમ બોલ્યા. પછી ઉમેર્યું: 'ને એ બધાંમાં કશું જ જોવા જેવું નથી હોં, મિ. ઓકર. લોકો નાહકના દોડાદોડ કરે છે. ને આ જ્યાં હું તમને લઈ જવા માગું છું એ જગ્યા તમે જોશો તો જિંદગીભર યાદ કરશો.'

પણ મેં આ બધું જોવાનો તો મારો વિચાર જણાવ્યો જ, એટલે એ કહે: 'તો પછી એમ કરીએ. એક દિવસ તમે કહો છો ત્યાં હું તમને લઈ જાઉં, અને એક દિવસ હું કહું છું ત્યાં તમે મારી જોડે ચાલો.'

'અશક્ય' મેં માથું ધુણાવ્યું. 'કેમ?'

'ઇંગ્લંન્ડમાં રહેવાનો મારો સમય હવે પૂરો થયો. કાલ પછી બે દિવસ બાદ જવું છે. ને છેલ્લા બે દિવસ ક્યાંય લાંબે જવા માગતો નથી. એટલે તો તમારાં લેખિકા ફિલિપ્પા બરેલે મને કન્ટ્રીમાં એમને ઘેર બે દિવસ રહી જવા લખ્યું હતું એમને પણ ના લખવી પડી.'

'તો તો હું કહું છું એમ જ કરો. ઑક્સફર્ડ અને કૅમ્બ્રિજમાં રજાઓ ચાલે છે. બંધ મકાનો જોવાનો કશો અર્થ નથી. ને સ્ટ્રૅટફર્ડ જોવા કરતાં શેક્સપીઅરને જ વાંચી લેજો. સ્ટ્રૅટફર્ડ એના જેટલું સરસ નથી. પણ જોવા તો હું કહું છું એ જ જગ્યાએ આવો. પેલામાં સેન્ટિમેન્ટ છે, આમાં સૌંદર્ય છે....'

'પણ તમને ખબર છે, મિ. ગૅરેટ છેક અહીં સુધી આવ્યો ને શેક્સપીઅરના જન્મનું સ્થાન જોયા વિના પાછો જાઉં તો મારા મિત્રો મને કદી માફ ન કરે?'

'કોણ છે એવા તમારા મિત્રો?'

'કવિઓ છે.' 'કવિઓ તો બધું ય માફ કરે.'

પણ મારું મન માન્યું નહિ. અમારી પ્રેમભરી રકઝક ઘણી ચાલી. આખરે એમણે નમતું મૂક્યું. દિલાવરીથી તેમણે કહ્યુ:

'આજે રાતે વિચાર કરી જોજો. કાલે સવારે નવ વાગ્યે હું તમને પિકૅડિલીમાંના ઇરૉસના પૂતળા પાસેથી લઈ જઈશ. રાત દરમિયાન મારી વાત તમને સાચી લાગી હોય તો આપણે મને ગમતી કન્ટ્રીસાઇડમાં જઈશું, ને તમારે તમારી જગ્યાઓને જ વળગી રહેવું હોય તો આપણે ઑક્સફર્ડ-કૅમ્બ્રિજ-સ્ટ્રૅટફર્ડ ઑન ઍવન જઈશું. તમારી પસંદગી પ્રમાણે. પણ દિવસ આપણે સાથે ગાળીશું. આપણા મિલનનો આ છેલ્લો દિવસ મારે તમને એકલા તો ક્યાંય જવા નથી દેવા.'

અદ્ભુત છે આ માણસ, મને થયું. ઉપકાર તો શો માનું? એ માત્ર ઉપચાર બની જાય આવા સહૃદય માનવો આગળ. પણ મારી આંખમાં કૃતજ્ઞતાના ભાવ ભરાઈ આવ્યા જ હશે, કેમ કે તેમણે તરત જ કહ્યું: 'એ કશાની જરૂર નથી, મિ. ઓકર. ગુડ નાઈટ ઍન્ડ હેપી ડ્રીમ્સ.'

'ઑવ ધ કન્ટ્રીસાઈડ ઑવ ઇંગ્લંડ?' મેં પૂછ્યું.

'ઑવ ધ બર્થપ્લેઈસ ઑવ શેક્સપીઅર.' એમણે કહ્યું, ને મોટર મારી મૂકી.

(ચાલુ)

નડિયાદમાં ગુજરાતના વાર્તાકારોનું સંમેલન

'સાહિત્ય મિત્રમંડળ', નડિયાદના ઉપક્રમે ફેબ્રુઆરીની ૨૪-૨૫ તારીખે યોજાએલા 'ગુજરાતના વાર્તાકારોનું સંમેલન'માં ગુજરાતના ૧૫૦ જેટલા વાર્તાકારો ભાગ લેશે. મુંબાઈ સિવાયના ભાગમાંથી આ સંમેલનમાં ભાગ લેવા ઇચ્છનાર વાર્તાકારે પોતાની ડેલીગેટ ફીના રૂ. ૧૦/- તા ૧૫-૨-૬૮ સુધીમાં 'સાહિત્ય મિત્રમંડળ', નડિયાદના મંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ ભારતીય (સંતરામ સોસાયટી, નડિયાદ)ને મોકલી આપવાના છે.

·· વિષ-પ્રયોગ ··

ઝેર વિષેના ગુનાશોધનના આગામી હપ્તાની પુરોગામી દૃષ્ટાંતકથા

લેખક · પુષ્કરભાઈ ગોકાણી

સવારના ભાગમાં કામમાં વ્યસ્ત રહેવાનું હોઈ, એ દરમિયાન વકીલ ગણાત્રા કદી કોઈને ત્યાં જમવાનું સ્વીકારતા નહિ; જ્યારે સાંજે આઠ વાગ્યે ઑફિસ બંધ કર્યા બાદ તો એમની ખરી કામગીરી શરૂ થતી. કોઇને મળવા જવાનું, કોઈ પૂછપરછ કરવાની, બીજા દિવસના કેસની તૈયારી કરવાની વગેરે કામોમાં એમને ભાગ્યે જ સમય મળતો. પણ પ્રોફેસર ડૉ. પ્રશાંત દેસાઈના ભોજનના નિમંત્રણ માટે તો એમને સમય કાઢવો જ પડ્યો. ડૉ. દેસાઈ સર્પના વિષ માટે અસરકારક પણ સાદી દવા શોધતા હતા. કેટલાક વિશેષ ઝેરી સાપના દંશ પછી ઍન્ટીવેનમ ઇંજેકશન અપાય ત્યાં સુધીમાં તો ઘણી વાર દર્દી મરી જાય છે, એટલે ત્યાં સુધીમાં ડંખ ઉપર ચોપડી શકાય એવી કોઈ અસરકારક અને સરળતમ બાહ્ય દવા શોધવા તેઓ મથી રહ્યા હતા. આ માટે સાપના ઝેર ઉતારનારા, ભૂવાઓ, મંત્રથી સાપ ઉતારનારા, બાવા-સાધુ, જડીબુટ્ટીના જાણકાર જંગલવાસીઓ અને મદારીઓમાં પણ તેઓ ઘૂમી વળ્યા; પણ એમણે જોયું કે મદારીઓના 'મણિ'ની, કે ભૂવાઓના મંત્રતંત્રની બધી વાતો વાહિયાત જ હતી. સર્પની સેંકડો જાતમાંથી ભારતમાં માત્ર ૩૩૦ જેટલી જાત જ થાય છે. તેમાં યે માણસ માટે જીવલેણ ઝેરવાળી માત્ર ૬૮ જાતો છે અને એમાંથી યે ૨૯ જેટલી જાત તો દરિયામાં વસે છે. ભૂચર સર્પમાં યે ગુજરાતમાં તો માત્ર નાગ, ચીતળો, કાળોતરો, ફુરસા અને ફણીરાજ જ જોવા મળે છે. આમાં યે ફણીરાજનું અસ્તિત્વ ચોક્કસ નથી. એટલે ઘણી વાર બિનઝેરી સાપ કરડ્યો હોય ત્યારે ભૂવા-જતિ નાહક જશ ખાટી જાય છે. છતાં દેસાઈ આથી નિરાશ થતા કે કંટાળતા નહોતા. વકીલ ગણાત્રા ઉપરાંત અન્ય વિદ્વાન મહેમાનો પણ આવ્યા હતા.

જમ્યા પછી ડૉ. દેસાઈએ પોતે તૈયાર કરેલી ઝેર પ્રતિકારક દવા વિષેની વાતોનો આરંભ કર્યો. એમની આ શોધખોળમાં ઊંડો રસ લેતા ડૉ. કાપડિયા એમની આજની વાતોને પણ ટેઈપ રેકોર્ડર પર ઉતારી રહ્યા હતા. ધીરેધીરે વાત વધી પડી. અન્ય ડૉકટરોને આવા બાહ્ય ઉપચારમાં બહુ શ્રદ્ધા નહોતી. આખરે દેસાઈએ પોતાના ઉપર જ પ્રયોગ કરવા હિંમત બતાવી. ગણાત્રાએ તેમને વાર્યા. તેમની જ રીતે સર્પવિષ ઉપર કામ કરનાર ડૉ. કાપડિયાએ વચલો રસ્તો સૂચવ્યો. તેમણે ઍન્ટીવેનમ ઇંજેકશન તૈયાર રાખવાનું ગોઠવ્યું.

ડૉ. દેસાઈને પોતાની દવા ઉપર વિશ્વાસ તો હતો જ, પણ તેનો પ્રયોગ હજુ તેમણે ક્યાં યે નહોતો કર્યો, એટલે તે મનમાં તો ગભરાયા. પણ હવે પાછા હઠાય તેમ નહોતું. પ્રયોગશાળામાંથી તેઓ સાપનું એક પાંજરું લઈ આવ્યા. ડૉ. કાપડિયાએ ઍન્ટીવેનમ ઇંજેકશન તૈયાર કર્યું. ડૉ. દેસાઈએ સાપને છંછેડીને પોતાની આંગળી ઉપર કરડાવ્યો, પણ પછી તેઓ સાપને પકડમાં રાખી શક્યા નહિ. સાપ છૂટી ગયો. ડૉ. સરૈયાએ સમયસૂચકતા વાપરી, જોરો મારી તેને મારી નાખ્યો. તુરત ડૉ. શિન્દેએ, ડંખ ઉપર ડૉ. પ્રશાંતે શોધેલી દવા લગાડી દીધી. પણ ડૉ. દેસાઈ ખૂબ ગભરાટમાં બોલી શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા. આખરે ડૉ. કાપડિયાએ ઇંજેકશન આપ્યું. પણ થોડી જ વારમાં ડૉ. પ્રશાંતની અસ્વસ્થતા વધી પડી અને જોતજોતામાં ચારચાર ડૉકટરોની હાજરીમાં તેનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું! કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ વગેરે કાંઈ કારગત ન નીવડ્યું. ડૉ. દેસાઈ પોતે પોતાની દવાની નિષ્ફળતાનો પુરાવો બની રહ્યા. ડૉ. કાપડિયા તો સાવ ભાંગી પડ્યા, કારણ કે તેઓ પણ સર્પના ઝેર વિષે જ સંશોધન કરતા હતા. ડૉ. દેસાઈ ઉપર તેમને ભરોસો હતો. ડૉ. દેસાઈનું પ્રત્યેક પ્રવચન તેઓ પોતાના સંશોધનમાં મદદરૂપ બને તે માટે ટેઈપમાં ઉતારી લેતા. ગણાત્રા વકીલ તો એકાએક સર્જાએલી સ્થિતિથી સ્તબ્ધ જ બની ગયા.

આખરે એમણે પોલીસને જાણ કરવા પ્રસ્તાવ મૂક્યો, અને સૌની અનિચ્છા છતાં પણ તે માન્યા નહિ અને ઈન્સ્પેક્ટર દવેને બોલાવ્યા. ઈન્સ્પેક્ટરે સઘળી હકીકત સાંભળી. ટેઈપરેકોર્ડર પર નોંધાએલી બધી વાત પણ સાંભળી. મરેલા સાપને જોયો. ઍન્ટીવેનમ ઇંજેકશનની તૂટેલી ઍમ્પ્યુલ પણ જોઈ. આ દરમિયાન વકીલ ગણાત્રા એક તરફ વિચારતા જ બેઠા હતા. જરૂરી બધા વિધિ પતાવી ઈન્સ્પેક્ટરે રીપોર્ટ તૈયાર કર્યો. કૉરૉનર પણ આવી ગયા. મૃત્યુનું સર્ટિફિકેટ પણ લખાયું —ત્યાં જ વકીલ ઊભા થયા: 'ઈન્સ્પેક્ટર, તમે માનો છો કે, પ્રયોગની ખામીને કારણે યા સાપના જ વિષથી આ મૃત્યુ થયું છે!'

સૌ ચમકીને ગણાત્રા સામે જોઈ રહ્યા.

'આ ખૂન છે, ઈન્સ્પેક્ટર!' ગણાત્રાએ કહ્યું અને ઉમેર્યું: 'તમે ડૉ. કાપડિયાને એ માટે ગિરફતાર કરો!' સૌ સ્તબ્ધ બની ગયા. સૌની નજર સામે જ થએલા આ મૃત્યુને ગણાત્રા ખૂન કેમ ગણાવતા હતા? ડૉ. કાપડિયા જરા યે ગભરાયા વિના એટલું જ બોલ્યા: 'મેં ઇંજેકશન આપ્યું તેથી તમે મને ખૂની માનો છો?'

ગણાત્રાએ પણ અચકાયા વિના કહ્યું: 'તમે ટેઈપ ફરીથી સાંભળો.' ડૉ. કાપડિયાએ ટેઈપ ચાલુ કરી. એમાં: 'સાપની જાત, ઝેરી સાપ અને બિનઝેરી સાપ વચ્ચેનો તફાવત, વગેરેની વાતો, ઍન્ટીવેનમ ઇંજેકશન તૈયાર કરવાની રીત, અને પછી ડૉ. પ્રશાંતે પોતે કરેલી આવી શોધની વાતો આવી. અન્ય ડૉકટરોએ કરેલા ઇનકારની પણ તેમાં નોંધ હતી. એમાં ડૉ. કાપડિયા મુખ્ય હતા. છેવટે તેમણે જ ચૅલેંજ કરી અને ડૉ. દેસાઈ પ્રયોગ માટે તૈયાર થયા...' અહીં ટેઈપરેકોર્ડર બંધ કરાવી ગણાત્રા બોલ્યા: 'જુઓ, ડૉ. દેસાઈનો સ્વભાવ હું જાણું છું. તેઓ પહેલેથી જ બીકણ હતા. તેને વાતમાં ફસાવીને પ્રયોગ કરવા માટે મજબૂર કરવામાં આવ્યા છે, એમ આ વાતચીત ઉપરથી સાફ જણાઈ આવે છે. અને ડૉ. કાપડિયા તેમ કરવામાં કારણરૂપ છે. ઍન્ટીવેનમ ઇંજેકશન તૈયાર રાખીને પ્રયોગ કરવા તેમણે જ તેમને ફસાવ્યા છે.'

'તેથી હું ખૂની બની જતો નથી.' ડૉ. કાપડિયા બોલ્યા: 'ડૉકટરને સાપ કરડ્યા પછી ત્રણથી ચાર મિનિટમાં ઇંજેકશન આપ્યું છે, પણ કરડેલા સાપનું ઝેર તેની સેન્ટ્રલ નર્વસ સિસ્ટમને તુરત આઘાત આપી ગયું તેથી ઇંજેકશનની અસર થાય તે પહેલાં જ તેઓ આપણને છોડી ચાલી નીકળ્યા.'

'ના, તમારી વાત સાચી નથી. ડૉ. દેસાઈ ફસાયા એટલે નીચે જઈ તેઓ ઝેરી સાપ લાવ્યા જ નહોતા. ડૉ. દેસાઈના ડંખ ઉપર જુઓ. ઝેરી સાપનો ડંખ હોય તો તેના ઝેરી બે દાંતનો ઘા સ્પષ્ટ દેખાશે. પણ આ ઝેરી સાપ નહોતો. સાદા સાપને ઝીણાઝીણા દાંત હોય છે અને તે કરડે ત્યારે નાના બાળકે બચકું ભર્યું હોય તેવી બંધગોળાકાર પણ નાની છાપ પડે છે. ડૉ. દેસાઈને ડંખ પડ્યો છે તેમાં તેવા ઝીણાઝીણા દાંતનું બચકું ભરાએલું દેખાય છે, સાપની બે ઝેરી દાઢનો એ ઘા નથી! વળી સાપ મરેલો અહીં જ પડ્યો છે. (અનુ. પૃ. ૮)

ડૉક્ટર આવતાં પહેલાં

માંદગી અને ઈજામાં પ્રાથમિક સારવારની લેખમાળા-૪

પ્રાથમિક સારવારનાં સાધનો

ઘરમાં ગમે ત્યારે અકસ્માત થઈ બેસે કે ઓચિંતું કોઈ માંદું પડી જાય એ સમયે તાત્કાલિક ઉપાયો માટે કેટલાંક સાધનો તો દરેક કુટુંબમાં હોવાં જ જોઇએ, અને એનો ઉપયોગ કરવાનું જ્ઞાન પણ. આનાથી ઘણી વાર ગંભીર પરિણામો નિવારી શકાય છે.

પ્રાથમિક સારવારનાં સાધનો બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય: (૧) ઘા ઉપર લગાડવાની દવા, બાંધવાના અને લોહી વહેતું બંધ કરવાના પાટા તથા ભાંગેલાં હાડકાંને સ્થિર રાખવા માટેનાં પાટિયાં અને (૨) સાધારણ માંદગીમાં પીવાની કે ખાવાની દવા, ગરમ પાણીની રબરની થેલી (હૉટ વૉટર બૅગ), બરફની થેલી (આઈસ બૅગ), એનિમા આપવા માટેના ડુશ અને કૅન તથા થર્મોમીટર વગેરે.

ઘાને શુદ્ધ કરી, દવા લગાડી, પાટો બાંધવાની ક્રિયાને ડ્રેસિંગ કહે છે. ડ્રેસિંગ માટે સ્ટરાઈલ (જીવાણુશૂન્ય) ગૉઝ (જાળીદાર કાપડ), રૂ અને પાટા કે ઍડહેસિવ ટેઈપ જોઇએ. ઉપરાંત, ફૉરસેપ્સ (ચીપિયો), કાતર, સેફ્ટીપિનો, લાઇફબૉય કે કારબોલિક સાબુ પણ રાખવાં જોઇએ.

ગૉઝના એક ઇંચના ટુકડા તથા તેનો એક વારનો ટુકડો તથા કૉટન (રૂ)ના એક ને બે ઇંચના માપના ચોરસ ટુકડા તૈયાર રાખવા.

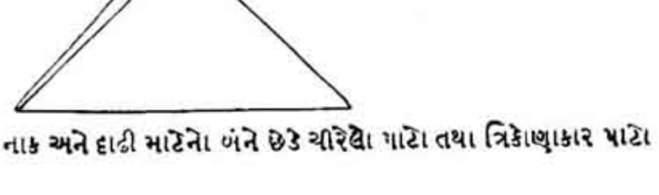
ગૉઝ અને રૂ સ્ટરાઈલ એટલે જીવાણુવિહીન એવાં શુદ્ધ હોવાં જરૂરી છે. ઘાથી કે દાઝવાથી ફાટેલી ચામડી ઉપર અશુદ્ધ ગૉઝ ને રૂ મૂકવાથી જીવાણુઓ (બૅક્ટેરિયા)નો ચેપ લાગવાનો સંભવ રહે છે.

જીવાણુઓના ઘણા પ્રકાર છે. કેટલાક અંધારામાં તો કેટલાક પ્રકાશમાં જીવે છે. કેટલાક પ્રાણવાયુ વગર જીવે છે તો બીજા પ્રાણવાયુ વિના મરણ પામે છે. જળ સ્થળ અને સર્વત્ર જીવાણુઓનો વાસ છે. દરેક જીવાણુ વિશિષ્ટ પ્રકારની અસરો ઉપજાવી જાતજાતના રોગો આણે છે. મોટા ભાગના જીવાણુઓ તાપ અને દવાથી નાશ પામે છે. આવી રીતે ડ્રેસિંગનાં સાધનો જીવાણુશૂન્ય (સ્ટરાઈલ) બનાવવાં જરૂરી છે. શુદ્ધ બનાવેલી વસ્તુઓ ધોયા વિનાનો હાથ લગાડતાં કે અન્ય વસ્તુઓના સંસર્ગથી અશુદ્ધ બને છે, માટે ડ્રેસિંગનાં ઓજારો શુદ્ધ કરીને જ વાપરવાં. આ માટે ગૉઝ અને રૂને વરાળનો બાફ અપાય છે. કેમિસ્ટને ત્યાંથી ડ્રેસિંગ માટે સ્ટરાઈલ કરેલાં રૂ અને ગૉઝ પણ મળે છે. ડ્રેસિંગ કરતાં અગાઉ કારબોલિક સાબુ વતી હાથ ધોવા જરૂરી છે.

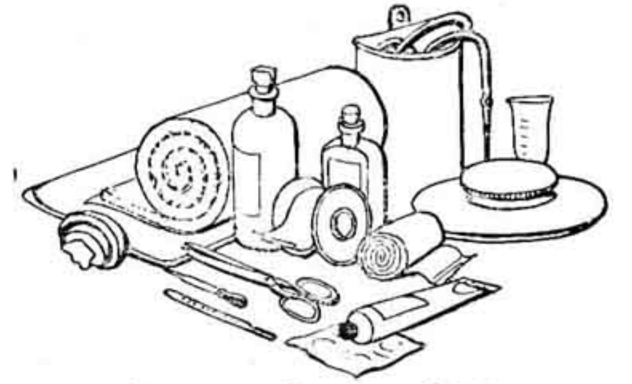
ઘા ઉપર મૂકવાના દવાવાળા ગૉઝને કૉમ્પ્રેસ કહે છે. નાના ઘા ઉપર કૉમ્પ્રેસ અને રૂ મૂકી ઍડહેસિવ ટેઈપની પટ્ટીઓ મારવી. ઘા ઉપર સીધી ટેઈપ મારવી નહિ, કેમ   એનાથી ઘા બંધ થઈ જઈ એમાં હવા પણ પ્રવેશી શકતી નથી. ધનુર્વાના જીવાણુઓ હવા વિનાના ઘામાં ફૂલેફાલે છે. ઘા મોટો હોય તો તેના ઉપર કૉમ્પ્રેસ મૂકી પાટો વીંટવો.

સ્વચ્છ ઝીણા કાપડમાંથી એક ઇંચ અને બે ઇંચ પહોળા પાંચેક વાર લાંબા પાટાના વીંટા પણ રાખવા જોઈએ. તૈયાર પણ મળે છે.

નાક અને દાઢી પર બાંધવા માટે બંને છેડેથી ચીરેલા (જુઓ આકૃતિ) પાટા રાખવા. પાટા વીંટી રાખવાની રીત પણ જાણવા જેવી છે.

નાક અને દાઢી માટેનો બંને છેડે ચીરેલો પાટો તથા ત્રિકોણાકાર પાટો

લેખક · ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

ગાંઠ વાળવી સરળ પડે એ માટે એક છેડે એને ચીરી નાખવો, અને એ તરફથી આરંભીને પાટો વીંટીને રાખવો, જેથી ઘા પર બાંધતી વેળા એ છેડો છેલ્લે આવે અને પાટાને ગાંઠ મારવી સુલભ બને.

આ ઉપરાંત, ત્રિકોણાકાર પાટા પણ તૈયાર રાખવા. ચાલીસેક ઇંચ સમચોરસ કાપડને તીરકસ રેખાએ કાપીને બે ત્રિકોણાકાર પાટા બનાવી શકાશે. પુષ્કળ લોહી વહી જતું અટકાવવા લોહીની નળી દાબવા માટે અંગ ઉપર 'ટુર્નિકેટ' બાંધવો પડે છે. બજારમાં તે તૈયાર મળે છે. એના બદલે ખાટલાની પાટીનો ટુકડો પણ ચાલે.

હાડકું ભાંગ્યું કે ઊતરી ગયું હોય તો એ અંગનું હલનચલન અટકાવવા એ ભાગ ઉપર 'સ્પ્લિન્ટ' બંધાય છે. હલકા વજનના પાટિયાંના આ 'સ્પ્લિન્ટ' બજારમાં તૈયાર મળે છે, પણ તેની અવેજીમાં જાડા પૂઠાના ટુકડા, વાંસની ચીપ, લાકડી, અખબારનો વીંટો વગેરે યા છેવટ ધાબળાને ગડ વાળીને પણ કામ ચલાવી શકાય. અંગ વળે નહિ અને બાંધેલી વસ્તુ ચામડીમાં ખૂંચે નહિ એટલી તકેદારી રાખવાની.

ડ્રેસિંગ માટેની દવાઓ અને સાધન

પોટાશ પરમેન્ગેનેટ, ટિંક્ચર આયોડાઇન, બોરિક ઍસિડ પાવડર, મરક્યુરોક્રોમ કે એક્રિફ્લેવિનનું લોશન, ટેનિક ઍસિડ, બોરિક મલમ, ઝિંક મલમ, વેસેલાઈન, શુદ્ધ દિવેલ, પેરેફિન તેલ વગેરેની ડ્રેસિંગમાં જરૂર પડે છે. ટિંક્ચર આયોડાઇન કાચના દાટાવાળી બાટલીમાં ભરવું. મોટા ઘા સાફ કરવાનું દાક્તર માટે રાખવું, પણ નાના ઘા, ઘસરકા, ઉઝરડા વગેરે હાથે ધોઈ શકાય. એ માટે પોટાશ પરમેન્ગેનેટના દ્રાવણ (સોલ્યુશન) વડે ઘા ધોવો. દ્રાવણ ગુલાબી રંગનું થાય એ પ્રમાણમાં પાણીમા પોટાશ પરમેન્ગેનેટની ગાંગડી ઓગાળવી. દ્રાવણમાં બોળેલા રૂ વડે હળવે હાથે ઘા લૂછવો ને સાફ કરવો

ઘા ધોવા માટે વપરાતી બીજી દવાઓ 'સેટાવલોન' અને 'ડેટોલ' છે. આમાંથી કોઈ એક દવાનાં થોડાં ટીપાં પાણીમાં નાખી દ્રાવણ બનાવી વાપરવું.

આંખ ધોવા માટે બોરિક ઍસિડનું દ્રાવણ વાપરવું એ માટે અર્ધો રતલ જેટલા પાણીમાં એક ચપટી બોરિક બસ થઈ પડશે.

ઘા ઉપર જીવાણુનાશક કે જીવાણુ વિરોધી દવા વાપરવી. આ માટે 'એક્રિફ્લેવિન' અને 'મરક્યુરોક્રોમ' એ બે જાણીતી દવાઓ છે. પહેલી દવાનું ૧·૧૦૦૦ના પ્રમાણમાં દ્રાવણ બનાવવું. જ્યારે બીજી દવા એક ટકા પ્રમાણમાં બનાવવાની છે. પહેલી દવ નો રંગ હળદર જેવો પીળો છે તો બીજીનો કંકુ જેવો લાલ છે. કેમિસ્ટને ત્યાંથી 'લો

પ્રાથમિક સારવાર માટે ઘરમાં રાખવા જેવાં સાધનો અને દવાઓ

ગૉઝ, ઍબ્સોર્બેન્ટ રૂ, બે અને ચાર ઇંચ પહોળાઈના પાટાના વીંટા, બે ત્રિકોણાકાર પાટા, ફૉરસેપ્સ કાતર, સેફ્ટીપિન, હૉટ વૉટર-બૅગ અને આઈસબૅગ, એનિમા માટે ફ્લશ અને કૅન, ત્રણ ઔંસનો મેઝર ગ્લાસ, બે ઇંચ પહોળાઈની ઍડહેસિવ ટેઈપ. આંખ-કાનમાં ટીપાં પાડવા માટે ડ્રૉપર અને સાબુ તથા ક્લિનિકલ થર્મોમીટર. મરક્યુરોક્રોમ કે એક્રિફ્લેવિનનું લોશન, પોટાશ પરમેન્ગેનેટ, ડેટોલ, બોરિક કે ઝિંક મલમ, બોરિક ઍસિડ પાવડર, ટિંકચર આયોડાઈન, વૅસેલિન, શુદ્ધ દિવેલ કે પેરેફિન તેલ, સ્પિરિટ ઍમોનિયા ઍરોમેટિક્સ, મિલ્ક ઑવ મૅગ્નેશિયા, સ્મેલિંગ સૉલ્ટ કે ઍમોનિયા કાર્બ. સોડાબાય કાર્બ અને દાંતના દુખાવાની દવા તથા આંખ ને કાનમાં પાડવાનાં ટીપાં. ઉધરસ અને ઝાડાની દવા. હળવા જુલાબ માટેની દવા, ઍસ્પિરિનની પાંચ ગ્રેઈનની ગોળી યા એ.પી.સી. ગોળી અગર પેરાસિટેમોલની ગોળી અને ટીપાં.

શિયો એક્રિફ્લેવિન' કે 'લોશિયો મરક્યુરોક્રોમ' નામે આ દવાઓ તૈયાર પણ મળે છે. આ બંને દવાઓ જીવાણુનાશક હોઈ પરૂ અને લોહીમાં પણ એ કામ આપે છે. સ્ટરાઈલ ગૉઝ ઉપર આ દવા નાખવી અગર તો ફોરસેપ્સ વતી ગૉઝ પકડી તે દવાની બાટલીમાં બોળીને પછી તે ઘા ઉપર મૂકવું. વાપરતાં પહેલાં ફોરસેપ્સને વીસેક મિનિટ ગરમ પાણીમાં રાખવો, યા જો ઉતાવળ હોય તો તેને સ્પિરિટના દીવાની જ્યોતમાં ધરવો, કે સ્પિરિટમાં બોળેલું રૂનું પોતું ફોરસેપ્સ વતી પકડી સળગાવવું અથવા ફોરસેપ્સ ઉપર મેથીલેટેડ સ્પિરિટ લગાડીને તેને જીવાણુવિહીન વિશુદ્ધ બનાવવો.

ટિંક્ચર આયોડાઈન પણ અસરકારક જીવાણુનાશક છે. એકાદ સળી ઉપર રૂનો ફાયો લગાડીને તેને આયોડાઈનમાં બોળી ચામડી ઉપર લગાડવો. એક વાર બોળેલો ફાયો બીજી વાર આયોડાઈનમાં બોળવો નહિ. જરૂર પડે તો નવો ફાયો બનાવી વાપરવો. ઘા, ઉઝરડા, સોજો વગેરે માટે આયોડાઈન ઉપયોગી છે. ઊંડા ઘામાં અને વધુ પ્રમાણમાં કદી આયોડિન વાપરવું નહિ. એનાથી પેશીઓ નાશ પામે છે.

ઈજા વખતે આંખમાં ટીપાં મૂકવા માટે દિવેલ કે પેરેફિન ઉપયોગી છે. તેને જીવાણુશૂન્ય બનાવવા માટે એક ઔંસ દિવેલની બાટલીને એના પોણા ભાગ સુધી ડૂબે એવી રીતે ગરમ પાણીમાં પંદરેક મિનિટ સુધી રાખીને પછી વાપરવું.

ઘરમાં રાખવા જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતની દવાઓની અને સાધનોની યાદી આ સાથે જુદી આપી છે.

સ્પિરિટ ઍમોનિયા ઍરોમેટિક્સ. ગરમ ચા કે કૉફી ઉત્તેજક હોઈ એ પીવાથી જ્ઞાનતંત્રની કે હૃદયની કામગીરી વધે છે. ઈજા પામેલો માણસ ભાનમાં હોય ત્યારે આઘાત દૂર કરવા માટે સાધારણરીતે ઉત્તેજક દવા અપાય છે. બેભાન રોગીને સ્પિરિટ ઍમોનિયા ઍરોમેટિક્સનાં ટીપાં રૂમાલમાં નાખી સૂંઘાડવાં. અગર ઍમોનિયા કાર્બના ગાંગડા ભરેલી બાટલી નાક આગળ ધરવી ધ્યાનમાં રાખવાનું કે માથા (મગજ)ની ઇજા, પુષ્કળ લોહી વહેવું અને શરીરના અંદરના ભાગમાં ઈજા હોય તે વખતે કદી ઉત્તેજક દવા ન વાપરવી આ દવાની અસર નીચે હૃદયની કામગીરી વધવાથી વહેતા લોહીમાં વધારો થાય છે.

બ્રાન્ડી કે વ્હિસ્કી ઉત્તેજક નથી પણ એ પીધાથી તાજગી પછી ઢીલાશ આવે છે આઘાત (શૉક) વખતે દારૂ આપવાથી એમાં ઘટાડો નહિ પણ વધારો થાય છે.

અકસ્માત વખતે વેદના શમાવી ઊંઘ લાવનારી ઘણી દવાઓ છે, પણ આ સંબંધી દાક્તરની સૂચના મુજબ અમલ કરવો. વેદના શમાવનારી ઘરગથ્થુ વપરાશની દવા ઍસ્પિરિન, એ. પી. સી. કે પેરાસિટેમોલની ગોળીઓ છે. થાક અને ઉશ્કેરાટથી દુઃખતું માથું પણ એનાથી મટે છે. ગળું આવ્યું હોય ત્યારે ઍસ્પિરિનના કોગળા કરવાથી રાહત અનુભવાય છે.

ઍસ્પિરિન સસ્તું અને ઉપયોગી ઔષધ છે, પણ એક વર્ષની વયના બાળકને કદી ન આપવું. એકથી ત્રણ વર્ષની ઉંમરના બાળકને બે ગ્રેનની માત્રામાં દર છ કલાકે આપી શકાય. પણ કેટલાકને ઍસ્પિરિન માફક નથી આવતું. તેઓ પેરાસિટેમોલ વાપરી શકે. આની ગોળીઓ અને બાળકો માટે તૈયાર ટીપાં પણ મળે છે. પણ વારંવાર માથું દુઃખતું હોય કે ઠંડી વાઈને તાવ આવતો હોય તો આપમેળે ઍસ્પિરિન લઈને બેસી ન રહેવું. આ સાધારણ ચિહ્ન નથી પણ શરીરની બીજી માંદગીનાં બાહ્ય ચિહ્નો છે. માટે દાક્તરી તપાસ કરાવવી હિતાવહ છે.

ભેજની અસરથી ઍસ્પિરિન, ઍસેટિક ને સેલિસીલિક ઍસિડમાં છૂટું પડે છે. આ ઍસિડો શરીરનાં પ્રોટીનો ને ક્ષારોથી શમતો બને છે, પણ તે ખાધાથી પેટમાં લાહ્ય બળ્યાનું અનુભવાય છે સેલિસીલિક ઍસિડના નાશકારી (કોરોઝિવ) ગુણને લીધે આમ થાય છે. આ લાહ્ય નિવારવા ઍસ્પિરિન દૂધ સાથે લેવું જોઈએ અગર તો તેને પાણીમાં ઓગાળી તેમાં સોડાબાય કાર્બ ઉમેરીને લેવું. દિવેલ, કેલોમલ મૅગ્નેશિયમ સલ્ફેટ (ઍપ્સમ સૉલ્ટ), સિડલીઝ પાવડર વગેરે જુલાબની દવાઓ છે. પેરેફિન, મિલ્ક ઑવ મૅગ્નેશિયા, ગ્લિસરાઈડ્ઝ (?) ગ્લિસેરાઈઝાકો, ગ્લૅક્સેના ગોળી વગેરે હળવો જુલાબ આણનારી દવાઓ છે. ફળો શાકભાજી અને થૂલાવાળા લોટની ભાખરી ખવાતાં હોય તો બંધકોશ થતો નથી. પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી પીવાથી પણ બંધકોશ રહેતો નથી. પેટની ચૂંક કે પીડા વખતે કદી પણ જુલાબ આપવો નહિ. અપચાને લીધે પણ ઓડકાર આવે છે. આના માટે સોડાબાય કાર્બ, મેગકાર્બ કે મિલ્ક ઑવ મૅગ્નેશિયા લેવાથી રાહત મળે છે.

તાવ માપવાના થર્મોમીટરથી તો બધા માહિતગાર છે. તેના પર ૯૫થી ૧૧૦ અંશ સુધીના આંકડા લખેલા હોય છે ૯૮.૬ અંશ આગળ તીરનું (↓) લાલરંગી નિશાન આંકેલું હોય છે. એ શરીરની સામાન્ય ગરમીનો આંક છે. આનાથી આગળ વધેલો પારો શરીરની વધારાની ગરમી બતાવે છે.

તાવ માપવા માટે થર્મોમીટર હોઠ બીડેલા રાખી ત્રણેક મિનિટ જીભ નીચે મૂકવું. બાળકોને પાંચ મિનિટ બગલમાં મૂકવું. પણ તે મૂકતાં અગાઉ બગલમાંનો પરસેવો લૂછવો. મોં દ્વારા નોંધાએલી ગરમીના આંકથી અડધી ડીગ્રી બાદ કરવાની પ્રચલિત માન્યતા ખોટી છે. મોંમાં રાખેલા થર્મોમીટરમાં ગરમીનો જે આંક આવે તે શરીરની સાચી ગરમી દર્શાવે છે. વપરાએલું થર્મોમીટર પાણી ને સાબુ વતી ધોવું અગર તો પાણીથી ધોયા બાદ એના ઉપર સ્પિરિટવાળા રૂનું પોતું ફેરવવું. વળી, મોંમાં મૂકતાં અગાઉ પણ એને પાણી વતી ધોવું આવશ્યક છે. પણ એક વાર વપરાએલું થર્મોમીટર પાણી કે સ્પિરિટથી ધોયા વગર તો કદી ન જ વાપરવું. એ જ રીતે તાવ માપતાં પહેલાં એમાંનો પારો પણ નીચે ઉતારી લેવો.

માંદગી દરમિયાન વારંવાર તાવ માપવો હોય ત્યારે ડેટોલના દ્રાવણના પ્યાલામાં થર્મોમીટર બોળી રાખવું. છ ઔંસ પાણીમાં અર્ધો ચમચો ડેટોલ કે લાયસોલ નાખવાથી જીવાણુનાશક દ્રાવણ તૈયાર થાય છે. આવા થર્મોમીટરને પણ મોંમાં મૂકતાં અગાઉ ચોખ્ખા પાણીથી તો સાફ કરવું જ.

૨૬ ('કુમાર' અંક ૫૨૯)

રબરની થેલીમાં ભરેલા ગરમ પાણીનો શેક કરવાથી શરીરની પીડા કે કળતર શમે છે. તાવ વખતે બરફ ભરેલી આઈસ બૅગ માથા ઉપર રાખવાથી શરીરની વધેલી ગરમીમાં શાંતિ મળે છે પણ પેટની કાયમી ચૂંક વખતે આ બેમાંથી એકેય વાપરવાં નહિ. ઍપેન્ડિસાઈટિસની શંકા હોય ત્યારે પણ એ ન વાપરવાં. વપરાશ પછી રબરની ખાલી થેલી ઊંધી લટકાવી રાખવી, જેથી એમાંનું પાણી બહાર નીકળી જાય. બરાબર કોરી પડયા બાદ એને ફુલાવીને દાટો મારી મૂકી રાખતાં અગાઉ તેમાં ટાલ્કમ પાવડર છાંટવાથી રબર સારું જળવાઈ રહે છે.

આજે પેટન્ટ દવાઓનો વપરાશ વધી પડયો હોઈ સાધારણ રીતે દરેક ઘરમાં દવાઓની ઓછીવત્તી બાટલીઓ પડી જ હોય છે. આમાંની કોઈ દવા ઝેરી હોવાનો પણ સંભવ છે. આવી દવાઓ બંધ કબાટમાં તાળું વાસી રાખવી જોઈએ. જો કબાટની વ્યવસ્થા ન હોય તો બાળક પહોંચી ન શકે એટલી ઊંચાઈએ અગર તો પેટીમાં રાખવી. પીવાની શીશીઓથી આયોડાઈન, લિનિમેન્ટ કે ડ્રેસિંગની ઝેરી દવાઓ જુદા ખાનામાં અથવા અન્ય દવાઓથી અલગ પડી જાય એ રીતે રાખવી. દવાની દરેક શીશી ઉપર પૂરી અને સ્પષ્ટ લખેલી વિગતોવાળી ચબરખીઓ ચોડી રાખવી ઝેરી દવાની શીશી ઉપરની ચબરખી લાલ શાહીથી લખવી કે કોઈ બીજી સ્પષ્ટ સંજ્ઞા રાખવી. અંધારામાં કોઈ બાટલી લેવી નહિ અને સૂચના વાંચ્યા વિના કદી કોઈ દવા વાપરવી નહિ. દવાની બાટલી એક વાર લીધા પછી પાછી તે જ સ્થાને ગોઠવવી કે જેથી ગમે ત્યારે યે હાથ બરાબર એ જ બાટલી ઉપર પડે. બાટલીમાંથી દવા રેડતી વખતે એ એવી રીતે પકડવી કે જેથી દવાના નામની ચબરખી ઉપલી બાજુ રહે જો એ નીચે પડતી રહે તો ક્યારેક દવાનાં ટીપાંથી બગડીને એના પરનું લખાણ ખરાબ થાય છે દવાઓ અવારનવાર જોતા રહેવી જેથી અણીના સમયે જ જોઈતી દવાની બાટલી ખાલી ન મળે. (ચાલુ)

અનુસંધાન] **પ્રજ્ઞાચક્ષુ પુરુષોત્તમદાસભાઈ** [પૃ. ૧૨થી

વતા રેલવેના માર્ગે રાજકોટ ચાલી નીકળ્યા. ગરનાળાં આવે ત્યાં નીચે બેસી, પાટા વચ્ચેનાં લાકડાં (સ્લીપર) પર પગ મૂકી, બેઠાંબેઠાં પૂલ ઓળંગી જતા. આમ, રાજકોટના પરા સ્ટેશને પહોંચી, ત્યાંથી શાકપીઠ પાછળ આવેલા અમારે ઘેર જઈ કાકાને જગાડી વાત કરી, ને સવારે નીકળતી ટ્રેઈનમાં કાકાને લઈ કોટડે આવી ગયા.

તે એટલા ઉતાવળે ચાલેલા, કે તેમના પિતરાઈ ભાઈ કોઈને સાથે લઈ પાછળ દોડેલા, તે છેક રીબડા સ્ટેશન સુધી! પણ સ્ટેશનમાં તે ન હતા. સ્ટેશન માસ્તર અને સાંધાવાળા સૂઈ ગએલા. આથી ચિંતા વધવાથી તપાસ વધી ગએલી. પણ ત્યાં તો સહુના આશ્ચર્ય વચ્ચે તે સવારના પાછા આવી ગયા. ઘરમાં દાખલ થતાં તેમની લાકડીનો ઠબકાર અને ભજનનો સૂર સાંભળી મારા પિતા મારી માંદી બહેન પાસે ઓરડામાં બેઠેલા ત્યાંથી બહાર આવ્યા. મારા પિતાની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ: 'આ શું કર્યું ભાઈ?' જવાબ મળ્યો: 'કાંઈ નહિ. જે થઈ શક્યું તે. રસ્તામાં પૂછી લીધું. છોકરીને ઠીક છે એ ભગવાનની દયા.'

મારાં મોટીબાએ કહ્યું: 'રાતના સાવ એકલા એમ ન જવાય.' એ એમને પુત્રવત્ ગણતાં. 'આપણ બેયને, મા રાત દિ' સરખાં છે. રસ્તો જાણીતો છે ને ભગવાનની દયા છે.' એમણે જવાબ આપ્યો.

એ જ અરસામાં કોઈ બાળકને તાણઆંચકી સખત થએલાં. રાત્રે વૈદ્યે કહ્યું કે પારસપીપળાની વડવાઈ વાટીને રસ પાવાથી આંચકી બંધ થઈ જશે. પારસપીપળાનું ઝાડ કોટડાને પાદર ન હતું. આજુબાજુના કયે ગામ છે તેની કોઈને માહિતી ન હતી એ વખતે પુરુષોત્તમભાઈ એકલા એ રાતે ચાલી નીકળ્યા. આજુબાજુના ગામડે જઈ પૂછે: 'પાદરમાં ક્યાંય પારસપીપળો છે?' જો ના કહે તો બીજે ગામ જાય. આમ ચારપાંચ ગામ ફર્યા પછી મધરાત પછી એક ગામે 'હા' કહેવાથી ત્યાં રોકાયા, ને સૂર્યોદય વખતે એની વડવાઈ ઉતરાવી, ઉતાવળે કોટડા પાછા આવી, વૈદ્યને બતાવીને દરદીને ત્યાં પહોંચતી કરી આવ્યા!

ઈ. સ. ૧૯૬૫ના નવેમ્બરમાં રાજકોટથી ટૅક્સી કરી હું અમારાં વડીલોપાર્જિત મકાન જોવા ને પૂ. પુરુષોત્તમકાકાનાં દર્શન કરવા કોટડે ગએલો ત્યારે સીધો તેમને ત્યાં ગયો એ કોઇને ત્યાં સત્સંગ માટે ગએલા. મારાં ઘર તપાસી હું ફરી આવ્યો ત્યાં એ પાછા આવી ગયા હતા. મને એમણે ગોદમાં લીધો અને 'મને આજ મારા કાનજી બાપા મળ્યા, મારા વજુભાઈ મળ્યા' કહી હાથ ફેરવ્યા. જવા વખતે એ પોતે ઊઠયા. મેં ઊઠવાની ના કહી, તો પણ કપડાં પહેરી લાકડી લીધી કારણ મેં પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું કે 'ઘેર છોકરાંઉને દેવા પેંડા લેવા જઉં છું, તું બેસ.'

મેં કહ્યું: 'આપે નથી જવું. મારો દીકરો સાથે છે. એ લઈ આવશે.'

એમણે કહ્યું: 'ગામમાં ક્યાંથી સારા મળે તે એને ખબર ન હોય. પહેલી વાર આવે છે.' મેં કહ્યું: 'તમે નામ દો. તેની દુકાને જઈ, તમારું નામ દઈ લઈ આવશે.'

એમણે પેંડા મંગાવી આપ્યા. એ પેંડામાં ગળપણનો તેમ જ એમના વાત્સલ્યનો, સૌજન્યનો, માનવતાનો આસ્વાદ હતો—છે.

આ જથી પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં બે અગત્યના બનાવ બનેલા: (૧) ઈ. ૧૯૪૨ની ઉગ્ર અને પ્રવાહી દેશસ્થિતિમાં આર્થિકરીતે ટકી રહેવું અસંભવ હોવાના અંદેશાથી મૂળ સ્થાપક, માલિક અને તંત્રી શ્રી રવિશંકર રાવળે એ માસના ડિસેમ્બર અંકમાં પોતાના 'નિવૃત્ત-નિવેદન' સાથે 'કુમાર' બંધ કરવાની જે જાહેરાત કરેલી, તેના અનુસંધાનમાં "'કુમાર'ચાલુ રહે છે" એવા બીજા નિવેદન (અને તે લિમિટેડ કંપની દ્વારા ચલાવવાની જાહેરાત સાથે) ૧૯૪૩નો જાન્યુઆરી અંક બહાર પડેલો.

બીજો (પરોક્ષ) બનાવ તે 'કુમાર'માં પોતાની કલમ સ્થિર કરી ચૂકેલા શ્રી રામસિંહજી રાઠોડે, એમની ખૂબ વિખ્યાત અને સમૃદ્ધ કૃતિ 'કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન'ની શરૂઆત આ જાન્યુઆરી અંકમાં તેના પહેલા પ્રકરણથી કરેલી એ; — જે કૃતિને પાછળથી રાજ્યસરકારનું રૂ. ૨૦૦૦નું ને મધ્યસ્થ સરકારનું રૂ. ૫૦૦૦)નું એ બંને પારિતોષિક મળેલાં.

એ પ્રકરણમાંથી કચ્છ વિષે તારવેલી થોડી ટૂંકી માહિતી:

"દરિયા અને રણથી વીંટળાએલા અને કર્કવૃત્તથી ચીરાતા કચ્છના ડુંગરાળ અને સૂકા, સપાટ અને ફળદ્રુપ ભૂમિભાગોમાં હવામાનની ઘણી વિશિષ્ટતાઓ જેવી જ ખાસિયતો ત્યાંની વસતિ ધરાવે છે. 'વંકો કચ્છ ધરા ને વંકા વાણીય વચ્છ'=કચ્છનો આકાર વાંકો; સ્વભાવે સાલસ અને મીઠા છતાં ય અતડા અને અક્કડ દેખાતા કચ્છી માણુઓ પણ વંકા; અને તેમની કડકાઈભરી કચ્છી બોલી પણ વાંકી. કચ્છને (ત્યારે) પોતીકા સિક્કાનું ચલણ તથા તેનાં વિશિષ્ટ તોલમાપ રાખવાની ને હથિયારો વાપરવાનું સ્વાતંત્ર્ય હતી, ને જેનાં બંદરો, વહાણવટીઓ તથા વેપારીઓ હજુ પણ સજીવ છે એવા કચ્છને તેના પોતાના ખાસ પ્રકારના સંસ્કાર, રીતરિવાજ, રહેણીકરણી ને લોકસાહિત્ય હોવું એ સહજ છે. બધા દેશો ને બધી પ્રજાઓની જેમ કચ્છને પણ સાહસ, શૌર્ય અને મહત્ત્વાકાંક્ષાભર્યો ગૌરવવંતો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે.

રામાયણ અને મહાભારતમાં કચ્છનો નામોલ્લેખ મળે છે. રામાયણના યુદ્ધકાંડમાં કચ્છ, તેના રણસાગર અને કચ્છમાં વસતી આભીર પ્રજાનો ઉલ્લેખ છે. ભાગવત અને મત્સ્ય પુરાણમાં કચ્છનાં પ્રસિદ્ધ તીર્થો નારાયણસરોવર ને કોટેશ્વરનું માહાત્મ્ય આપ્યું છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં કચ્છને 'ઔદુમ્બર' કહી તેમાં કોટેશ્વર કે કચ્છેશ્વર નામે રાજધાની હોવાનું કહ્યું છે. શ્રી કૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી વળતાં કચ્છના રણસાગરમાં સાલ્વનો વધ કર્યો હતો. કચ્છને પરદેશોની પ્રજા જોડે જે સંબંધ રહેતો આવ્યો છે તેનો, પુરાતન ગ્રીક લખાણો અને અરબી તવારીખોમાં ઠીક ઉલ્લેખ મળે છે. સિકંદરના આગમન પછી થએલાં બૅક્ટ્રીઅન ધાટીનાં મંદિરો, કિલ્લા ને કુવાઓની બાંધણીની અસર કચ્છના પુરાવશેષો પર પણ જોવામાં આવે છે.

તે પછીની ઐતિહાસિક તવારીખ કાલાનુક્રમે આમ નોંધી શકાય:

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨ થી ૧૨૪: મીનાન્ડરના ગ્રીક રાજ્યનો ભાગ બન્યું.
ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦: શકોએ કચ્છનો કબજો લીધો.
ઈ. સ પૂર્વે ૫૬: વિક્રમાદિત્યે તેમને હરાવી નસાડયા અને પોતાની સત્તા સ્થાપી.
ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬: ફરી યુકેટ્રઝીનની સરદારી તળે શકો આવ્યા.
ઈ. સ. પહેલી સદી: પાર્થીઅનોએ સત્તા જમાવી.
ઈ. સ. ૭૭: કચ્છીઓનો 'ઓદામ્બરી' તરીકે રોમન ઇતિહાસકાર પ્લીનીના ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ.
ઈ. ૧૫૦: ટોલેમીના વર્ણનમાં કંઠકોથ આદિનો ઉલ્લેખ
ઈ. ૨૪૬: પેરિપ્લસના કર્તાએ કચ્છના રણનું Eirinon (इरणम्—ઈરણ—જેના ઉપરથી 'રણ' શબ્દ બન્યો) તરીકે કરેલું વર્ણન.
ઈ. ૧૪૦ થી ૩૮૦: કચ્છમાં શાહ રાજાઓનો કબજો.
ઈ. સ ચોથી સદી: ગુપ્ત સામ્રાજ્યની આણ.
ઈ. સ. પાંચમી સદી: સૌરાષ્ટ્રના વલભીપુરના વલભી રાજાઓની સત્તા નીચે.
ઈ. સ. સાતમી સદી: સિંધથી જીતાઇને તેનો ભાગ બન્યું.
ઈ. સ. ૬૪૦ લગભગ હ્યુયાન ત્સાંગના પ્રવાસવર્ણનમાં કચ્છનો નિર્દેશ.
ઈ. સ. ૭૧૪ લગભગ: પરમાર પછી ચારણોને સોંપાયું; તે પછી તરત કાઠીઓએ કબજો લીધો.
ઈ. સ. ૮–૯મી સદી: અણહિલવાડના ચાવડાઓની સત્તા.
ઈ. સ. ૧૦મી સદી: સોલંકીઓએ હાંકી કાઢેલા ચાવડાઓએ કચ્છમાં આશ્રય લીધો.
ઈ. સ. ૯૫૦: કલ્યાણના ચાલુક્યોએ નસાડેલા મૂળરાજ સોલંકીએ કંથકોટમાં થાણું જમાવ્યું; સાથોસાથ કચ્છના ઉત્તર ભાગમાં સિંધના અરબોનું વર્ચસ્વ જામતું ગયું.
ઈ. સ. ૧૦મી સદી: અરબ તવારીખોમાં કચ્છનાં ચાંચિયાં વહાણોની નોંધ.
ઈ. સ. ૧૦૨૩: ભીમદેવ પહેલાએ મહમદ ગઝનીથી નાસીને કંથકોટમાં આશ્રય લીધો.
ઈ. સ. ૧૧મી સદીનો અંત: સંધાર લોકો કચ્છ પર ફરી વળ્યા.
ઈ. ૧૦૯૪ થી ૧૧૪૩: સિદ્ધરાજ જયસિંહની આણ.
ઈ. ૧૧૮૦: ભીમદેવ બીજાએ કચ્છની મદદ મેળવી.
ઈ. ૧૨૪૦-૧૩૦૪: વાઘેલાઓની સત્તા. ત્યાર બાદ સિંધના સમા રાજાઓ મોડ મનાઈ અને ફૂલે પોતાની સત્તા વિસ્તારી; અને લાખા ફૂલાણીએ કાઠીઓને સંપૂર્ણપણે જેર કરી કચ્છ પર સ્વામીત્વ સ્થાપ્યું. ત્યારથી તે ૧૯૪૭માં સ્વરાજ મળતાં સુધી કચ્છનાં ચંદ્રવંશી જાડેજાઓનો સળંગ અમલ ચાલતો આવ્યો છે.

કચ્છની ભૌગોલિક અલગતાને લીધે કચ્છ બહારના લોકો કચ્છના રણ અને અખાતના નામોલ્લેખ સિવાય તળ કચ્છ વિષે બહુ ઓછું જાણે છે. ટ્રેપના બનેલા ડુંગરાઓની લાંબી ધારો, ઊંચી ભેખડોવાળાં ઊંડાં નદીનાળાં, તેની આજુબાજુના ફળદ્રુપ વિસ્તારો અને ખેડવાણ મેદાનો, દરિયાકિનારાના પ્રદેશો, કાંટાળાં રુક્ષ અરણ્યો અને વિસ્તૃત રણમેદાનો; આ બધું કચ્છના સૃષ્ટિસૌંદર્યના દૃશ્યમાં ચિત્રમય રમ્યતા લાવી તેને આકર્ષક બનાવે છે. પણ વર્ષાઋતુ અનિયમિત અને વરસ ઘણાંખરાં કરવરાં આવે છે. ક્યાંકક્યાંક ભૂતલનો અપકર્ષ તેની પરાકાષ્ઠાએ છે, તેથી ખારપાટનો ફેલાવો થઈ રણવિસ્તારની અસર વધતી જ રહી છે. અહીં વસતી આહિર, સંધાર, રબારી, ચારણ, મેઘવાળ અને એવી બીજી કચ્છની આદિ નિવાસી જાતિઓનાં જીવનધ્યેય, રીતરિવાજ, સામાજિક બંધારણો તથા સંસ્કૃતિમાં, ધર્મ ને લોકસાહિત્યમાં તરી આવતી તેમની પુરાતન ખાસિયતો આપણને ઇતિહાસના ઊંડાણમાં એ પ્રજાઓના ભૂતકાળ તરફ ખેંચી જાય છે.

કચ્છનું ભૂસ્તર તદ્વિદોને અભ્યાસ અને સંશોધનની મહત્ત્વની સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

ત્યાંના ભૂસ્તરનાં પડો અને પથ્થરોનો અભ્યાસ, નવા દૃષ્ટિબિંદુથી સમગ્ર હિંદના ભૂસ્તરને લગતા મહત્ત્વના પ્રશ્નો પર અસાધારણ પ્રકાશ પાડે છે. અહીં જળમળની બનેલી જમીન (ઍલ્યુવિયમ), ટર્શિયરી ને જ્યૂરાસિક એમ અનુક્રમે ભૂસ્તરની ત્રણ પડરચના આવેલી છે. આ પડોમાં જે સમયે તે બંધાયાં તે તે સમયમાં થએલાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિના અમૂલ્ય, અને બીજે અલભ્ય, એવા કેટલાક અશ્મીભૂત અવશેષો સમાયા છે, જે તે યુગની પૃથ્વીની સ્થિતિ તથા તેના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

ધરતીકંપો, જ્વાળામુખી, પુરાણા આનર્તસાગરનું સુકાવું, તથા હિમાલય અને તેની નદીઓની અસર નીચે થએલા કચ્છની ભૂમિને રણના બંધારણના સંજોગો જોતાં તેમાં ક્યાંક મૂએં-જો-ડેરો જેવી સંસ્કૃતિના અવશેષો દટાએલા મળી આવે. એવી પુરાસમૃદ્ધિની વાત જવા દઇએ તો પણ અત્યારે પુરાણકાલીન નારાયણસરોવર, કોટેશ્વર, ક્ષત્રપકાળના આંધૌ (જ્યાંથી એ સમયના કીમતી શિલાલેખો મળ્યા છે), આઠમા શતકમાં પ્રચલિત એવી સૂર્યપૂજાના પ્રતીક જેવા કંથકોટ-કોટાયનાં સૂર્યમંદિરો, પદ્ધરગઢ અને કેરાકોટનાં શિવાલયો, દારાના સમયની મસ્જિદો ને એવા મહત્ત્વના અન્ય ઐતિહાસિક અવશેષો ત્યાં છે. અને પ્રબંધો, તવારીખો તથા દફતરો ઉપરાંત શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, મુદ્રાઓ, પાળિયા વગેરે પ્રાચીન ઇતિહાસની સધ્ધર સાબિતિઓ ત્યાં મળી આવે છે.

પુરાતન સંસ્કૃતિના જ્ઞાનની આ પ્રકારની વિવિધ સામગ્રી કચ્છમાં અસ્તવ્યસ્ત, અવ્યવસ્થિત અને અરક્ષિત પડી છે. તેનો ઉદ્ધાર અને સંસ્કાર થવાનો સુઅવસર આવે તે પહેલાં એ કીર્તિમંદિરોમાં રખડપાટ કરી તેના ભૂતકાળની અવનવી ઝાંખી કરીએ."

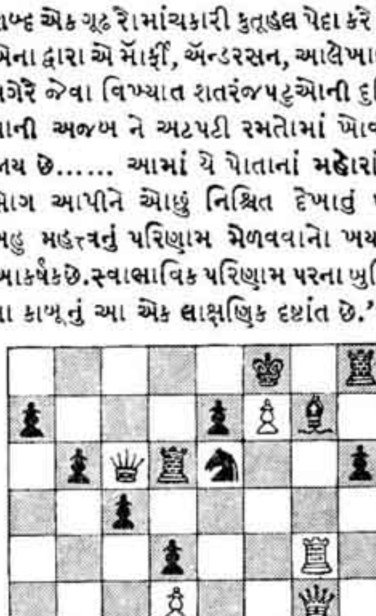
અને આ શબ્દો સાથે 'કુમાર'માં શરૂ થએલી 'કચ્છનાં કીર્તિમંદિરો'ની એ લેખમાળા પાછળથી 'કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન' જેવા સમૃદ્ધ અભ્યાસ ગ્રંથનું સ્વરૂપ પામી.

શતરંજમાં કૉમ્બિનેશન્સ

શતરંજની આ માળામાં છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષથી આપણે અંતના તબક્કાના કોયડા (end game studies) જોતા રહ્યા છીએ. એના બદલે શતરંજની એક આખી રમત આપવાની માગણી અવારનવાર વાચકો તરફથી થતી રહી છે. સ્થળ-સંકોચને કારણે સંપૂર્ણ રમત તો શક્ય નથી, પણ રમતના બહુ રસિક ભાગ–કૉમ્બિનેશન્સ–ને આપણે અહીં જોતા રહીશું.

શતરંજની ઘણીખરી રમતમાં એક યા વધુ વખત એવી સ્થિતિ આવે છે કે જ્યારે કેટલીક મહોરાંની ચાલના સમૂહથી રમત જુદો જ વળાંક લઇને હાર જેવી પરિસ્થિતિમાંથી ડ્રૉ કે જીતમાં પરિણામે; અથવા બંને પક્ષે સરખેસરખી લાગતી પરિસ્થિતિમાં એક પક્ષે જીતને વધુ ચોક્કસ બનાવી દે. એકબીજાના અનુસંધાનમાં રમાએલી ગણતરીભરી બે કે વધુ ચાલના આવા સમૂહને 'કૉમ્બિનેશન' કહે છે. ઘણાખરા કૉમ્બિનેશનની શરૂઆત થોડો ભોગ (sacrifice) આપવાથી થાય છે. કૉમ્બિનેશનમાં શતરંજની રમતની સામસામા પક્ષની રસાકસી જોવા મળે છે જ્યારે શતરંજના કોયડામાં કલ્પક સર્જનશક્તિની ઝાંખી થાય છે. બે ચાલથી માંડી પંદરથી યે વધુ ચાલની ગહેરાઈવાળાં ઊંડાં કૉમ્બિનેશન્સ હોઈ શકે. રમનારને એનાથી ક્યારેક માત્ર એકાદ પ્યાદું મેળવવાનો જ લાભ થતો હોય યા ક્યારેક એ મ્હાતની સ્થિતિ પણ સર્જી શકતો હોય. આમ, કૉમ્બિનેશન એ શતરંજની રમતનો પ્રાણ છે. એના વિનાની રમત રસહીન જ લાગે. 'ધ બેઝિઝ ઑવ કૉમ્બિનેશન ઈન ચેસ'માં જે. ડયુ મૉન્ટ લખે છે:

"શતરંજના ખેલાડીઓમાં 'કૉમ્બિનેશન' શબ્દ એક ગૂઢ રોમાંચકારી કુતૂહલ પેદા કરે છે. એના દ્વારા એ મૉર્ફી, ઍન્ડરસન, આલેખાઈન વગેરે જેવા વિખ્યાત શતરંજપટુઓની દુનિયાની અજબ ને અટપટી રમતોમાં ખોવાઈ જાય છે...... આમાં યે પોતાનાં મહોરાંનો ભોગ આપીને ઓછું નિશ્ચિત દેખાતું પણ બહુ મહત્ત્વનું પરિણામ મેળવવાનો ખયાલ આકર્ષક છે.સ્વાભાવિક પરિણામ પરના બુદ્ધિના કાબૂનું આ એક લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત છે."

અહીં આપણે ડૉ. સિગ્બર્ટ ટારાશની રમતમાંની એક રસમય પરિસ્થિતિ લઇએ. આ રમતની શરૂઆત એમણે બેને બદલે રાજા તરફના એક ઘોડાથી કરી હતી અને ૨૩ ચાલ પછીની સ્થિતિમાં પણ હજી એમની પાસે એક ઘોડો ઓછો જ છે....

...છતાં અહીં ઉપરાઉપર ભોગ આપીને ડૉ. ટારાશ સાત ચાલમાં કાળાને બહુ સિફતથી મ્હાત કરે છે. એ કઈ રીતે એ વાંચતાં પહેલાં તમે પોતે પણ એ દિશામાં પ્રયત્ન કરજો જ.

24 R×B!, N×R; 25 B×P! KR×B. અહીં 25..., QR×B પછી 26 Q–N8ch, Q–B1; 27 Q×Qch, N–K1; 28 Q×N mate અથવા 26..., Q–K1; 27 P×Q (=R યા Q) mate થાય છે.

26 Q×Nch!, K×Q; 27 P–B8 (=Q)ch, K–N3. અહીં 27..., K–R2 પછી 28 R–B7થી મ્હાત થાય છે, પણ પ્યાદાથી આવેલ મ્હાત વધુ પ્રભાવશાળી લાગે છે. આમાં ૨૩ ચાલ પછી ૩૦મી ચાલે મ્હાત થવાની શક્યતાના બધા વિકલ્પો ડૉ. ટારાશે કલ્પી લીધા પછી જ એમણે પોતાની આ ચાલનો સમૂહ–કૉમ્બિનેશન–નો આરંભ કર્યો હશે. કૉમ્બિનેશન વિષે તેઓ પણ સુંદર અભિપ્રાય આપતાં લખે છે: 'શતરંજ બૌદ્ધિક સર્જકતાનું એક સ્વરૂપ હોઈ એમાં એની એક આગવી મોહકતા છે. માણસની બૌદ્ધિક સર્જકતાનું એ સર્વોત્તમ નહિ તો ઉત્તમ સર્જનોમાંનું એક તો છે જ. દરેક જણ કંઈ નાટક લખી શકે કે પુલ બાંધી શકે નહિ, અરે એકાદ સરસ સચોટ ટુચકો પણ કદાચ કહી શકે નહિ. પણ શતરંજમાં સરસ ચાલ યોજીને એ બૌદ્ધિક સર્જકતામાં ફાળો આપવાનો આનંદ તો લઈ શકે જ–અને એણે એ લેવો જોઇએ.'

આમ, ડૉ. ટારાશના કહેવા મુજબ દરેક ખેલાડી આકર્ષક કૉમ્બિનેશન જરૂર ઉપજાવી શકે. તમારી પોતાની રમતમાં પણ આવી રસમય પરિસ્થિતિઓ સર્જાતી હશે. તમારાં પોતાનાં આવાં કૉમ્બિનેશન્સ મને નીચેના સરનામે મોકલશો તો એમાંના યોગ્યને આપણે અહીં પ્રસિદ્ધ કરીશું. અલબત્ત, એ તમારાં જ રચેલાં હોવાં જોઇએ, ક્યાં ય વાંચેલાં કે સાંભળેલાં નહિ જ. 'કુમાર'ના શતરંજપ્રેમી વાચકો પાસેથી મહિને એકાદ આકર્ષક કૉમ્બિનેશન મેળવવાની આશા વધુ પડતી નથી જ.

Shree Suresh M. Mody
6/9 Kandhari Colony
Chembur, Bombay-71 AS.

સુરેશ મોદી

મતા મુક્તિની મોંઘી છે, જિગરથી સૌ જતન કરજો,
સુવાસિત કોઈ પણ રીતે આ ભારતનું ચમન કરજો;
મળે જો કોઈ વેળા દુ:ખના કંટકની વ્યથાઓ, તો—
ગુલાબો મેળવી લેવા તમે એ પણ સહન કરજો.

—લતીફ સૂરતી

ગુજરાતના ગુણગરવા રાજ્યપાલ શ્રીમન્નારાયણ અગ્રવાલ

'તે માતૃભૂમિની સેવા માટે ઉજ્જવલ કારકિર્દીનો ભોગ આપનાર યુવાન છે. તેમનામાં વિદ્વત્તા, સૌમ્યતા ને નમ્રતાનો સુભગ સમન્વય છે. તે અણમોલ રત્નસમા છે.' — આવા શબ્દોમાં મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરનાર, અને એમનાં નવ રત્નો (કિશોરલાલ મશરૂવાલા, જે. સી. કુમારપ્પા, આચાર્ય આર્યનાયકમ્, મહાદેવ દેસાઈ, કૃષ્ણદાસ જાજુ, કાકાસાહેબ કાલેલકર, નરહરિ પરીખ ઇ.)માંના એક, પ્રખર પંડિત કેળવણીકાર ને અર્થશાસ્ત્રી શ્રી શ્રીમન્નારાયણ ગાંધીજન્મપૂત ગુજરાતના રાજ્યપાલ તરીકે ગયા (ડિસેમ્બર) માસની ૨૫મીથી નિયુક્ત થયા એ સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતના ઈતિહાસની સુવર્ણઘટના છે.

ગાંધીજી, જવાહરલાલ નેહરુ અને લાલબહાદુર શાસ્ત્રી, એ ત્રણેનો પ્રેમ સંપાદન કરનાર, આચાર્ય વિનોબા ભાવેના ભૂદાન આંદોલનના અને સર્વોદય વિચારધારાના અભ્યાસી, અને હિન્દી–હિન્દુસ્તાની ને નયી તાલીમના પ્રખર પ્રચારક શ્રીમન્નારાયણનો જન્મ ઈ. ૧૯૧૨માં થયો હતો. અંગ્રેજી સાહિત્ય અને અર્થશાસ્ત્ર સાથે એમ. એ.ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી દેશસેવા માટે ગાંધીજીના અંતેવાસી બનનાર આ રાષ્ટ્રપ્રેમીએ '૪૨ની લોકક્રાંતિમાં ૧૮ માસનો કારાવાસ સેવ્યા બાદ વર્ધાની સેકસેરિયા કૉમર્સ કૉલેજના સ્થાપક આચાર્ય તરીકે દશ વર્ષ, નાગપુર યુનિવર્સિટીની કૉમર્સ ફૅકલ્ટીના ડીન તરીકે બે વર્ષ, સંસદ્-સભ્ય તરીકે પાંચ વર્ષ, કૉંગ્રેસના મહામંત્રી તેમજ એ. આઈ. સી. સી.ના 'ઇકોનૉમિક રિવ્યૂ'ના મુખ્ય તંત્રી તરીકે છ વર્ષ, અને નેપાળના ભારતીય રાજદૂત તરીકે ત્રણ વર્ષ સુધી આપેલી સેવાઓ સર્વવિદિત છે.

૧૯૩૭માં ગાંધીજીના અધ્યક્ષસ્થાને મળેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદના આવાહક (જેમાં પાયાની કેળવણીને નક્કર સ્વરૂપ અપાયું) અને ૧૯૫૬માં જયપુરમાં ભરાએલી અખિલ ભારત શિક્ષણ પરિષદના પ્રમુખ થનાર આ કેળવણીકારે ગાંધી સ્મારકનિધિના સભ્ય અને ટ્રસ્ટી, ગાંધી સંગ્રહાલય બોર્ડના ચેરમૅન, અખિલ ભારત કુદરતી ઉપચાર મંડળના પ્રમુખ, ભારત

સરકારની કુદરતી ઉપચાર સલાહકાર સમિતિના ચેરમૅન, ગાંધીસ્મારક નિધિ પ્રકાશિત 'ગાંધીમાર્ગ' ત્રિમાસિકના તંત્રી, ને આયોજન પંચના સભ્ય તરીકે સેવાઓ આપી છે.

'ગાંધીજીના પાંચમા પુત્ર'નું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર શેઠ જમનાલાલજી બજાજનાં પુત્રી મદાલસાદેવી સાથે તેમનું લગ્ન થયું છે અને ઈ. ૧૯૪૮માં ગાંધીજીના નિધન બાદ આખા જગતનો પ્રવાસ કરી ગાંધીવાદી વિચારધારા અને સર્વોદય ફિલસૂફીનો તેમણે પ્રચાર કર્યો છે.

શ્રીમન્નારાયણ પત્રકાર ને કેળવણીકાર ઉપરાંત સારા સર્જક પણ છે, જેની પ્રતીતિ કરાવે છે, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની પ્રસ્તાવના સાથે છેક ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થએલો (અનુ. પૃ. ૧૬)

વહાણકથા–૧

ક્યારથી, ક્યાંથી અને કઈ રીતે વહાણનો આરંભ થયો હશે એ તો કહી શકાય નહિ. પ્રથમ કઈ પ્રજાએ એની શોધ કરી એ કહેવા કરતાં જ્યાંજ્યાં એની જરૂર અનિવાર્ય થઈ પડી હશે ત્યાંત્યાં એનો જન્મ થયો હશે એમ કહેવું વધુ વાસ્તવિક ગણાશે.

ખોરાકની શોધમાં ફરજિયાત સ્થળાંતરો કરતો માનવી વનવગડા ને પહાડો ઓળંગતો પાણી પર તરતાં થડિયાં પર બેસીને નદીનાળાં પણ પાર કરતાં શીખ્યો હશે. કદાચ એ થડિયાંને બાંધીને પહેલાં તરાપો બનાવતાં, ને પછી મોટાં થડને કોતરીને હોડી બનાવતાં તેને આવડ્યું હશે. જ્યાં પાણીનો પટ નાનો ત્યાં નાવડીઓ, અને જ્યાં સાગરનો વિસ્તાર હશે ત્યાં, અન્ય સાધનોના વિકાસ સાથે ધીરેધીરે મોટાં વહાણો બનતાં થયાં હશે.

વૈદિક પ્રમાણો પરથી જાણી શકાય છે કે ભારતમાં વહાણ બાંધવાની કળા સારી પેઠે વિકસેલી હતી. ભારતમાં આવેલા આર્યોને વહાણવટાનું જ્ઞાન અહીંના કંઠારની આદિ પ્રજાઓએ આપ્યું હતું. ઈ.સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાંના મોહેં-જો-ડેરોમાંથી મળેલી મુદ્રાઓ ઉપર કૂવાથંભવાળાં વહાણની આકૃતિઓ પણ આલેખેલી છે. છએક હજાર વર્ષ પૂર્વેના પુરાવાઓમાં પશ્ચિમમાં મળેલી વહાણને લગતી માહિતીથી વધુ પ્રાચીન માહિતી કદાચ પ્રાપ્ય નથી. ચારેક હજાર વર્ષ પહેલાં ઇજિપ્ત અને મેસોપોટેમિયાની પાસે તો ઉમદા વહાણો હોવાના પુરાવા મળે છે. આસીરિયન પ્રજાના શિલાવશેષો પરથી શત્રુના વહાણને ચીરી નાખે એવા અણિયાળા મોરાવાળાં યુદ્ધજહાજનો ખયાલ પણ મળે છે. આ સ્થળે હવે આપણે જુદાજુદા પ્રદેશોનાં નાનાવિધ વહાણોનો પરિચય મેળવીશું.

મુકુન્દલાલ માસ્તરને વિશિષ્ટ સેવાની કદરરૂપે યોગ્ય પારિતોષિક મળ્યું. પરંતુ તેમના આનંદનું રહસ્ય માત્ર આ કદર નથી. તેમનેજ સાંભળો, "મારા સંતાનો સુખી જીવનના માર્ગે જઈ રહ્યા છે. મારી બે પુત્રીઓ છે. મોટી દીકરી કોલેજમાં અધ્યાપક છે અને નાની દાકતરનું ભણે છે. ઓછા સંતાનો હોય એજ વધુ સારું ગણાય. કારણ કે ઓછા સંતાનો હોય તો મા–બાપ સંતાનોને તેમજ પોતાને–બધાની વાજબી જરૂરતો

પૂરી કરીને સંપૂર્ણ ન્યાય આપી શકે છે. આમ મારું સુખી જીવન છે.

માસ્તર સાહેબ મજા કરે છે–

તમે ?

davp 67/183

આ માસ (જાન્યુઆરી) ઇતિહાસમાં · વ્યક્તિવિશેષ · પ્રસંગવિશેષ

વ્ય. વિ. ગુસ્તાવ્ફ દોરે

કલાશાળાનો ઉંબરો યે ચડયા વિના નિસર્ગદત્ત મગજશક્તિ, આંખની ચોકસાઈ અને

હાથની સિદ્ધિ દાખવનાર સમર્થ કલ્પનાશીલ કલાકાર ગુસ્તાવ્ફ દોરેનો જન્મ સ્ટ્રાસબર્ગમાં ઈ. ૧૮૩૨ની ૧૨મી જાન્યુઆરીએ થયો. ઈજનેર પિતાની ઇચ્છા આ પુત્રને પોતાના ધંધામાં જ પલોટવાની હતી, પણ માતાને પોતાના ત્રણે પુત્રોમાંના આ વચેટ પર સવિશેષ ભાવ હોઈ એ એના બાળપણના બાલિશ લીટોડામાં યે ભવિષ્યના એક મહાન કલાકારની પ્રતિભા જોઈ ઘેલી થતી. ખડખડાટ હસાવે એવા ટોળ કરવાનો અને નાટકોનો એનો ચસકો જોઈ લાગતું કે ગુસ્તાવ્ફ કદાચ અચ્છો નટ પણ બને. પણ એની કલ્પનાઓ ગજબ ચગતી. નવમે વર્ષે એના એક શિક્ષકના માનમાં, વિવિધ ધંધાઓના સંકેત સાથે રંગબેરંગી વાઘાવાળાં પાત્રોનું એક નવતર સરઘસ ગામમાં ફેરવીને એણે ગામને જ નહિ આસપાસના અન્ય પ્રદેશના લોકોને પણ સ્તબ્ધ કરી ખ્યાતિ મેળવેલી.

એનું શાળાનું ભણતર પૂરું થયું ત્યાં પિતાની બદલી સેવૉય પરગણામાં થઈ જ્યાં પાર્વતીય સૃષ્ટિસૌંદર્યની ભવ્યતાનો નશો જીવનભર એનામાં રહેલો.

ઈ. ૧૮૪૭માં માતાપિતા સાથે એને પારી(સ) જવાનું થયું. ત્યાંના અવનવા ઠાઠે એને ઘેલું લગાડયું એક પત્રના દફતરની બારીમાં મૂકેલાં કેટલાંક વ્યંગચિત્રો જોઈ ઘેર જઇને એણે રાતોરાત એવાં સંખ્યાબંધ ચિત્રો દોરી નાખ્યાં અને બીજે દિવસે એ થોકડો લઈ તે પ્રેસર્સ ઓબર ઍન્ડ ફિલિપોનની ઑફિસે પહોંચ્યો. એના કામથી દંગ થઈ ગએલા ફિલિપોને ગુસ્તાવ્ફના માબાપને બોલાવીને એને ત્રણ વર્ષ માટે પોતાની પાસે મૂકી જવા સમજાવ્યા અને ગુસ્તાવ્ફ અઠવાડિયે એક કાર્ટૂન કરી આપે એના બદલામાં એના ભણતરની તથા એને લીથોગ્રાફ વગેરેની તાલીમ આપવાની જવાબદારી પોતે લીધી.

પણ એ વ્યંગચિત્રો સાથે ગુસ્તાવ્ફે અવકાશના સમયમાં સેંકડો ચિત્રો કર્યાં હતાં. પારી(સ)માં એ 'પ્રતિભાશાળી વ્યંગચિત્રકાર' તરીકે તો ખ્યાત થઈ જ ગએલો પણ એને તો ચિત્રકાર બનવું હતું. 'લૂવ્ર' અને 'નેશનલ લાયબ્રેરી'માં કલાકો સુધી રહીને એ કળાની પ્રેરણા પીતો. એક પીઢ લેખક મિત્રને એના પુસ્તક માટે થોડા જ સમયમાં સેંકડો ચિત્રો કરી આપી એને ચકિત કરી દીધેલો કલાકાર ગણાવા માટે એણે પંદર જ દિવસમાં પચ્ચીસ મોટાં દૃશ્યચિત્રો ચીતરી નાખ્યાં પારી(સ)ના 'સૅલોં'માં બે મોટી કૃતિ મોકલી પણ એની ખાસ નોંધ લેવાઈ નહિ. પણ કોઈ પણ ખ્યાત કલાશાળાની પદ્ધતિસરની તાલીમ વિનાના ગુસ્તાવ્ફને ફ્રાંસ કલાકાર તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નહોતું. અલબત્ત, ગ્રંથચિત્રોના ક્ષેત્રમાં એનો ક્યાંયે જોટો નહોતો જ અને એ દિશામાં તો લોકોએ એને બાખુશી આવકાર્યો હતો.

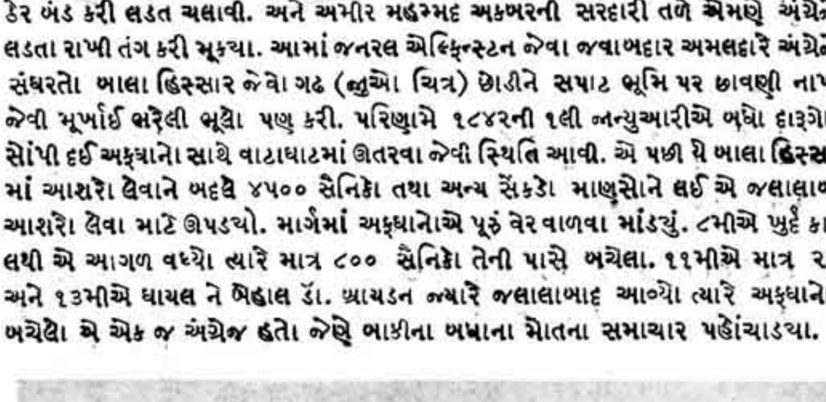
લોકોનો ફેંસલો માન્ય રાખી એણે હવે ગ્રંથચિત્રણામાં વધુ ધ્યાન પરોવ્યું અને વિશ્વની શિષ્ટમાન્ય સાહિત્યકૃતિઓને ચિત્રિત કરવા વિચાર્યું. કોઈ પ્રકાશકે એ માટે હિંમત ન દાખવી એટલે એણે ગાંઠને ખર્ચે દાંતેનું 'ઈન્ફર્નો' ચિત્રિત કરીને પ્રકટ કર્યું. પારી(સ)ના સાહિત્ય ને કળાના ક્ષેત્રનો એ એક મહાન પ્રસંગ હતો. એ માટે ફ્રાંસે એને 'ક્રૉસ ઑવ ધ લીજિયન ઑવ ઑનર'થી સન્માન્યો. પછી તો એણે સંખ્યાબંધ ગ્રંથો ચિત્રિત કર્યા. ઈંગ્લંડમાં તો ફ્રાંસ કરતાં પણ એને વધુ સારી પ્રતિષ્ઠા મળી. એના વિવિધ ચિત્રોના બે સંપૂટો પણ લંડનમાંથી પ્રકટ થયા. લંડનમાં એનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન પણ થયું ઈ. ૧૮૬૮માં એ લંડન ગયો. અને એક મહિનો ઘણા માનપાનથી ત્યાં રહ્યો.

પણ એને હવે પ્રતિમાઓ કંડારવાની લગની લાગી હતી. મૉનાકા ઓપેરા હાઉસ માટે એણે 'જીવનની દોર કાપતો કાળ' નામે એક મોટું સમૂહશિલ્પ બનાવ્યું.

૧૮૮૧માં એની માતાનું અવસાન થયું. એને સદા પ્રોત્સાહન આપતી એ પ્રેમાળ માને ગુમાવવ નો ઘા કારી નીવડયો. જીવનભર અપરિણિત રહેલા ગુસ્તાવ્ફનો એ એક માત્ર વિસામો ચાલી જતાં ભાંગી પડયો. ૧૮૮૩ની ૨૫ જાન્યુઆરીએ એનું અવસાન થયું.

પ્ર.વિ.: અફઘાનિસ્તાનમાં અંગ્રેજોની નાલેશી, તા. ૧-૧૩ જાન્યુઆરી, ૧૮૪૨

હિંદુસ્તાનમાં પગદંડો જમાવી રહેલા અંગ્રેજોને મધ્ય એશિયામાં વિસ્તરતી જતી રશિયન સત્તા હિંદમાં પણ ભાગ પડાવશે એવી એક દહેશત લગભગ આખી ઓગણીસમી સદી દરમિયાન રહ્યા કરેલી અને એની સામેના એક પગલા તરીકે તેઓ અફઘાનિસ્તાન પચાવી પાડવા ઇચ્છતા હતા. એ કાળે બ્રિટિશ હિન્દ અને અફઘાનિસ્તાનની વચ્ચે પંજાબનું સ્વતંત્ર શીખ રાજ્ય હતું. એમને સાધીને અંગ્રેજોએ કાબૂલ પર ચડાઈ કરી ને કેટલોક પ્રદેશ જીતી લઈ ત્યાં પોતાની સત્તા બેસાડી. સરસાઈમાં ભલે પછાત પણ ચુસ્ત આઝાદીપરસ્ત અફઘાનોએ આની સામે ઠેર ઠેર બંડ કરી લડત ચલાવી. અને અમીર મહમ્મદ અકબરની સરદારી તળે એમણે અંગ્રેજોને લડતા રાખી તંગ કરી મૂકયા. આમાં જનરલ એલ્ફિન્સ્ટન જેવા જવાબદાર અમલદારે અંગ્રેજોને સંઘરતો બાલા હિસ્સાર જેવો ગઢ (જુઓ ચિત્ર) છોડીને સપાટ ભૂમિ પર છાવણી નાખવા જેવી મૂર્ખાઈ ભરેલી ભૂલો પણ કરી. પરિણામે ૧૮૪૨ની ૧લી જાન્યુઆરીએ બધો દારૂગોળો સોંપી દઈ અફઘાનો સાથે વાટાઘાટમાં ઊતરવા જેવી સ્થિતિ આવી. એ પછી યે બાલા હિસ્સારમાં આશરો લેવાને બદલે ૪૫૦૦ સૈનિકો તથા અન્ય સેંકડો માણસોને લઈ એ જલાલાબાદ આશરો લેવા માટે ઊપડયો. માર્ગમાં અફઘાનોએ પૂરું વેર વાળવા માંડયું. ૮મીએ ખુર્દ કાબુલથી એ આગળ વધ્યો ત્યારે માત્ર ૮૦૦ સૈનિકો તેની પાસે બચેલા. ૧૧મીએ માત્ર ૨૦૦ અને ૧૩મીએ ઘાયલ ને બેહાલ ડૉ. બ્રાયડન જ્યારે જલાલાબાદ આવ્યો ત્યારે અફઘાનોથી બચેલો એ એક જ અંગ્રેજ હતો જેણે બાકીના બધાના મોતના સમાચાર પહોંચાડયા.

દોહરો

આભ નહિ નિર્મલ સદા, જીવન નહિ વણક્લેશ,
પણ તેનો ધરીએ નહિ, વિષાદ ઉરમાં લેશ.

'શેષ'

ફરીદપુરના ન્યાયાધીશે એક નામી લુટારા-ને સજા કરી. તેથી ઉશ્કેરાઈ લુટારાએ કહ્યું કે જેલમાંથી છૂટી આનું વેર લઈશ. અને એણે છૂટ્યા બાદ, ખરેખર, ન્યાયાધીશનો બંગલો સળગાવી મૂક્યો, જેમાં તમામ સ્થાવરજંગમ મિલ્કત સાફ થઈ ગઈ અને ન્યાયાધીશ માત્ર પોતાના નાના પુત્ર સાથે પહેર્યે લુગડે બચી શક્યા. લુટારો તરત પકડાયો, પણ હવે પશ્ચા-ત્તાપથી ગળગળો થઈ તેણે કહ્યું કે મને કોઈ નોકરી અપાવો તો આ ધંધો મૂકી દઈશ.

ન્યાયાધીશે કહ્યું: 'વરુ; તો તું કાલથી જ મારે ત્યાં નોકર, ને આ છોકરાને નિશાળે લઈ જવા-લાવવાનું તારું કામ.' એ ન્યાયાધીશ તે જગદીશચન્દ્ર બોઝના પિતા ભગવાનચન્દ્ર; છોકરો તે જગદીશચન્દ્ર પોતે.

કહેવતોના અર્થ: 'આંધળીને પાથરતાં વહાણું વાય.'—આંખના અભાવ ને લીધે કર-ચલી વિનાનું સ્વચ્છ ને પ્રમાણસર પાથરવાનું અંધજનને ન ફાવવાથી લાંબો સમય લાગે એ દૃષ્ટાંત ઉપર બિનઆવડતને લીધે વખત બર-બાદ કરનારા થાંથા માણસોને ઉપાલંભ આ-પવા વપરાતી કહેવત.

હજામતના બ્રશના વાળ લાંબે ગાળે ઘસા-ઈને ટૂંકા થઈ જાય, અને બ્રશ હજામત માટે નકામું લાગે, તો પણ તે નાખી ન દેતા, કૅન-વાસનાં સફેદ બૂટ ઉપર ચૉક (બ્લૅંકો) લગા-વવા માટે સરસ કામ આપશે.

અનેકાર્થી એકાક્ષરી શબ્દ: ઈ=દેવોનો રાજા ઈન્દ્ર, પતિ, મદન કે કામદેવ, રુદ્ર, એ-તે.

સાઈકલ કે ફૂટબૉલની ટ્યૂબમાં પડેલું છિદ્ર શોધવાની તકલીફમાંથી બચવા, તેમાં પહેલે-થી થોડો ફ્રેંચ પાઉડર ભરી રાખવો. તેથી તે છિદ્રમાંથી પવન સાથે પાઉડર નીકળવા માંડ-શે, અને છિદ્ર તરત દેખાઈ આવશે. અને વળી ભેજવાળી ઋતુમાં એ પાઉડર ટ્યૂબને અંદરથી ચોંટીને સડી જતી પણ અટકાવશે.

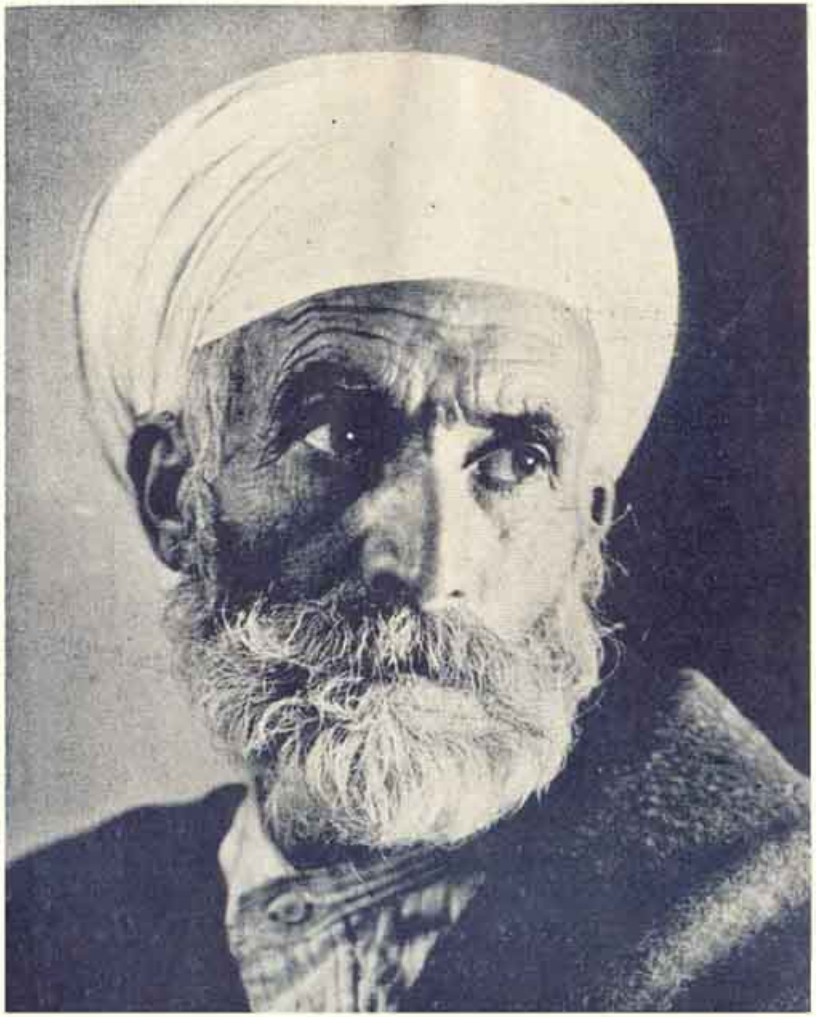
'યુકેલિપ્ટસ ગ્લૉબ્યુલસ' નામનું એક ઝાડ ઑસ્ટ્રેલિયામાં થાય છે, જેનું લાકડું સૂકું હોય તો યે પાણીમાં ડૂબી જાય છે

કલાકણિકા: ઉત્તર વિયેટનામનું લગભગ ૩૪ ઈંચ વ્યાસનું સુંદર ઘાટનું ધાતુનું નગારું

ભાઈશ્રી ઠક્કરબાપા,
આ ઉપવાસમાં શરીરે
[illegible]
અંત્યજ ભાઈઓનો પ્રશ્ન આખો
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

હરિજનોના પ્રશ્ન ઉપર ગાંધીજીએ કરેલા ઉપવાસ પછી ઠક્કર-બાપા ઉપર તેમણે લખેલા એક પત્રમાંનો આ ભાગ તેમના હસ્તાક્ષરમાં, આજથી પચ્ચીસ વર્ષ પર 'કુમાર'માં પ્રકટ થએલો. આજે 'કુમાર'ના એવા ઘણા વાચકો હશે, જેમણે ગાંધીજીને નહિ જોયા હોય. એમને આ માસમાં આવતી એ વિભૂતિની વીસમી સંવત્સરીએ એમનું જિજ્ઞાસાતોષક સ્મરણ કરાવશે.

કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ [ફોટોકલાકાર : આર. આર. ભારદ્વાજ] **ગઢવાલી યુવતી**

ખરી રીતે એકે પાત્રની ઓળખ આપવાની જરૂર પડતી નથી. એમની જાતિનો, એમની વયનો, એમના પહેરવેશનો કે એમના ભાવલક્ષણનો સ્પષ્ટ ખયાલ અને એ વૈવિધ્યમાં પણ ઐક્ય દાખવતી ભારતીયતા આ બે તસવીરોમાં જે સચોટ અને કલામય ઉઠાવ પામ્યાં છે એનો યશ ઉસ્તાદ ફોટોકલાકાર ભારદ્વાજના કૅમેરા-કસબને જ છે. પાત્રોની લાક્ષણિકતાને છબિના મર્યાદિત વિસ્તારમાં પણ સમાવી લઈને એમણે ભાવકને જાણે બે વ્યક્તિઓનો સજીવ પરિચય કરાવ્યો છે.

KUMAR Regd. No. G. 55